

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
І ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ**

В. Биков, М. Лещенко, О. Овчарук

**ШКІЛЬНА ОСВІТА ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД**

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

КИЇВ 2021

УДК 373.3 ЄС /5.014(4/9) +37.01

Ш 66

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України (протокол № 10 від 28.10.2021 р.)

Рецензенти:

Н.Г.Ничкало, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, академік-секретар Відділення професійної освіти і освіти дорослих НАПН України;

Л.П.Пуховська, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри філософії і освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти»

Ш 66 Шкільна освіта для демократичного громадянства: український та європейський досвід : наук.-аналіт. матеріали / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України ; В. Ю. Биков, М. П. Лещенко, О. В. Овчарук ; [за участю О. О. Гриценчук, І. В. Іванюк (пер. з англ. додатків)]/ за заг.ред. В.Г.Кременя – Київ : ПТЗН НАПН України, 2021. – 75 с.

ISBN 978-617-95182-4-9(PDF)

У науково-аналітичних матеріалах подано аналіз стану освіти для демократичного громадянства в Україні та країнах Європи. Окреслено сучасні стратегії Ради Європи та Європейського Союзу у впровадженні освіти для демократичного громадянства. Висвітлено роль громадянської освіти як основного напрямку змістового наповнення навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства. Виокремлено тенденції розвитку освіти для демократичного громадянства та цифрового громадянства. Подано пропозиції та окреслено перспективи розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні з урахуванням досвіду країн – членів Ради Європи.

ISBN ISBN 978-617-95182-4-9(PDF)

© Національна академія педагогічних наук України, 2021
© Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2021
© Биков В.Ю., Лещенко М.П., Овчарук О.В., 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
I. Стратегії Ради Європи та Європейського Союзу у впровадженні освіти для демократичного громадянства.....	6
II. Громадянська освіта як основний напрям змістового наповнення навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства	9
2.1. Посібники з питань освіти для демократичного громадянства.	16
2.2. Проекти та програми громадянсько-навчального спрямування	18
2.3. Базові підходи освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини.....	31
III. Цифрове громадянство – провідна тенденція сучасної освіти у європейських країнах.....	37
IV. Пропозиції та перспективи розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні з урахуванням досвіду країн – членів Ради Європи .	51

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ISCED/МСКО	–	Міжнародна стандартна класифікація освіти, розроблена ЮНЕСКО (The International Standard Classification of Education)
ГО	–	громадянська освіта
ЄС	–	Європейський Союз
ЗЗСО	–	заклади загальної середньої освіти
ІКТ	–	інформаційно-комунікаційні технології
ОДГ	–	освіта для демократичного громадянства
ОЕСР	–	Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ОПЛ	–	освіта в галузі прав людини
ППО	–	післядипломна педагогічна освіта
ПРООН	–	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
РЄ	–	Рада Європи
ХОДГ/ОПЛ	–	Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини
ЦСР	–	Цілі сталого розвитку ООН. Україна 2017-2030.
ЮНЕСКО	–	Організація освіти, науки та культури Об'єднаних націй

ВСТУП

За роки незалежності в Україні відбулись зміни парадигм, взято курс на демократизацію суспільства, розбудову громадянського суспільства, що вплинуло на сферу освіти, основні принципи й підходи до організації навчально-виховного процесу. У контексті процесів державотворення та розбудови громадянського суспільства привернення уваги до знань у галузі прав людини, потреба підтримки виховання активного громадянина, формування демократичних цінностей, інтегрування до європейського освітнього простору стали новими орієнтирами сучасної освіти.

Новітнім напрямом формування громадянських якостей молоді сьогодні є освіта для демократичного громадянства, яка набуває останнім часом значного поширення завдяки діяльності Ради Європи та країн-членів. Активного характеру освіта для демократичного громадянства (ОДГ) саме у цьому контексті набула в останні десятиліття в європейських країнах та в Україні завдяки зміні ставлення до цього напрямку з боку освітніх кіл тих країн, де відбулись значні демократичні зрушення. Важливою характеристикою освіти для демократичного громадянства став її міжпредметний, інтегрований характер, який дає змогу залучити до впровадження всю педагогічну громадськість, не зменшуючи при цьому важливості вивчення основних навчальних дисциплін. У цьому огляді подано сучасні стратегії Ради Європи у впровадженні освіти для демократичного громадянства, основні механізми, моделі та характеристики. Розглянуто місце громадянської освіти як основної змістової складової ОДГ, окреслено роль та вплив цифрових технологій на цифрове громадянство та надано пропозиції та перспективи впровадження ОДГ в Україні.

В додатках подано приклади інтегрування ОДГ у зміст навчання загальної середньої освіти країн-членів Ради Європи.

I. Стратегії Ради Європи та Європейського Союзу у впровадженні освіти для демократичного громадянства

Освіта відіграє вирішальну роль у розв'язанні багатьох соціально-політичних, економічних, демографічних, екологічних та технологічних проблем, що стоять перед Європою та її громадянами сьогодні та поставатимуть у майбутньому: вона сприяє підтримці демократичних урядів та державних інститутів у країнах, що обирають демократію, допомагає громадянам ефективно просувати власні інтереси та інтереси суспільства, сприяє підтримці та втіленню демократичних практик у процесі переходу до демократії та її подальшому розвитку.

Важливою подією для розвитку освіти у розбудові у нашій країні сучасного, демократичного, сталого суспільства стало визнання Україною Цілей сталого розвитку (ЦСР), розроблених Організацією Об'єднаних Націй (ООН), які набули чинності у 2016 р. ЦСР є глобальними цілями, стратегічними орієнтирами, спрямованими на подолання бідності, захист планети і забезпечення миру та процвітання для всіх людей у світі¹. Ціль 4 спрямована на забезпечення рівного доступу до якісної освіти та професійного навчання, ліквідацію гендерних і матеріальних розбіжностей і забезпечення загального доступу до якісної вищої освіти. Важливою складовою цієї цілі є демократизація освіти та всіх освітніх процесів, формування громадян демократичного суспільства, збільшення їхнього доступу до освіти, демократичних процесів та участі у прийнятті рішень. При цьому, досягнення ЦСР потребує партнерства державних органів, приватного сектора, громадянського суспільства і громадян.

Освіта для демократичного громадянства є сучасним явищем, що тісно перетинається та поєднується з громадянською освітою у її класичному баченні. Це нова форма та ступінь набуття знань про демократичне громадянство, права людини, процес набуття вмінь та формування навичок, що пов'язані з життям у громадянському суспільстві, формування демократичних цінностей людини, що забезпечується активними формами та методами її впровадження, які спираються на практичний досвід суб'єктів освітнього процесу, та спрямована на формування демократичного середовища на всіх рівнях освіти.

Концептуальні засади освіти для демократичного громадянства беруть витоки з *ідей вільної освіти*, становлення якої відбувалось під впливом філософських поглядів і теорій *інструменталізму, лібералізму, неолібералізму, теорії еліт* та сучасних чинників, пов'язаних із соціальними та освітніми нерівностями, соціальним статусом та рівнем розриву у цих

¹ ООН. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.htm>.

аспектах різних верств населення країн, і які розглядають як певні політичні доктрини, що мають гарантувати розподіл влади, свободу людини та верховенство права.

Стратегії Ради Європи (РЄ) у впровадженні освіти для демократичного громадянства тісно пов'язані з освітньою політикою Європейського Союзу (ЄС), оскільки значна частка нормативно-законодавчого підґрунтя та рекомендаційних документів є спільними для країн РЄ та ЄС.

Провідною тенденцією та стратегічною основою розроблення та реалізації ОДГ є *компетентнісна парадигма*, що є ознакою сучасних освітніх реформ. Компетентнісна парадигма виокремилась у освіті у країнах Європи внаслідок дискусії, започаткованої на початку 2000-х рр. такими економічно розвиненими країнами, як Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, а згодом – Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, до яких також приєдналися багато інших країн світу, зокрема країни ЄС та РЄ. Сутність дискусії полягала у необхідності набуття сучасною людиною належних знань, умінь та компетентностей для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається, її становлення на конкурентному ринку праці та активній участі у житті громадянського суспільства. До узагальнення результатів обговорень та експертних думок із питань компетентнісного підходу в освіті долучились відомі міжнародні організації – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, РЄ, Організація європейського співробітництва та розвитку, Міжнародний департамент стандартів, Міжнародний європейський дослідницький центр та ін., які запропонували компетентнісні довідкові рамки у різних сферах освіти та роботи, що слугують сьогодні основою побудови освітніх стандартів. Довідкові рамки компетентностей містять різні набори та складники компетентностей, серед яких Європейська довідкова рамка *ключових компетентностей для навчання впродовж життя* (2018), що стала визначальною для систем освіти країн ЄС та Європи загалом, визначивши компетентнісну парадигму освіти основним вектором розвитку освіти у провідних країнах.

До *ключових* або/та *трансверсальних* компетентностей міжнародні експертні кола відносять *громадянську компетентність*. Зокрема, серед характеристик інтегрованого характеру освіти для демократичного громадянства є *визначення громадянської компетентності як трансверсальної (ЮНЕСКО), а також ключової (ЄС)*, тобто водночас наскрізної й такої, що перетинається з різними навчальними галузями. Громадянська та соціальна компетентності визначені як ключові також у освітньому законодавстві України як країни РЄ, що обрала європейський вектор розвитку освіти та розбудову демократичного суспільства.

Зважаючи на належність країн РЄ до європейської сім'ї народів та їх географічного розташування на Європейському континенті, важливим аспектом і провідним напрямом наповнення освітніх програм, що стосуються

демократичного громадянства та розбудови демократичних інститутів і цінностей у країнах-членах, є європейський вимір і міжкультурний діалог. При цьому поняття європейської ідентичності трактується в таких основних вимірах: *спільнота цінностей, історична спільнота, життєва спільнота, політична спільнота, спільнота поділеної відповідальності*.

Європейський вимір у навчальному процесі охоплює всі ланки середньої школи, має характер наступності, пов'язаний із наданням школярам знань про Європу та набуттям європейських цінностей та у баченні РЄ є складовою освіти для демократичного громадянства. Найбільш ефективними моделями та формами впровадження знань про Європу є модульний і міжпредметний підходи, що окреслені у рекомендаційних документах різних країн і на міжнародному рівні – у документах ЄС та РЄ.

В останні десятиліття особлива увага до міжкультурного діалогу, європейського виміру та інтегрування освіти до європейського освітнього простору приділяється саме країнам із молодю демократією, зокрема, та пострадянським країнам Східного партнерства, до складу яких входить Україна. Саме *Східне партнерство*, як інструмент економічної та політичної інтеграції між ЄС та країнами-партнерами, стало провідною стратегією РЄ починаючи з 2000-х рр. Ця Стратегія є важливою частиною політики сусідства країн ЄС та сусідніх країн, що межують з країнами ЄС.

Країни Східного партнерства мають дуже схожий досвід економічного, політичного та суспільного становлення на шляху демократичного розвитку. Всі ці країни протягом останніх двох десятиліть здійснюють послідовні реформи в системі освіти: прийняття нових законів та концепцій, розроблення нових навчальних планів і програм, нового покоління підручників, цифровізації освіти, участь у міжнародних проєктах та ініціативах, які підтримуються вагомими європейськими організаціями та громадськими об'єднаннями в цих країнах. Адекватно цим крокам має реформуватися і українська система освіти.

Особливу роль у процесі впровадження та розвитку освіти для демократичного громадянства мають відігравати сучасні вчителі, які залишаються рушіями тих змін, що відбуваються у житті учнівської молоді, адже їхній вплив на формування демократичного середовища у закладах освіти є визначальним. Ось чому проблемою, що залишається у школі на вторинних ролях, є недостатнє усвідомлення педагогічними колами ролі громадянської освіти. Досвід країн Східного партнерства з цього питання є корисним не тільки для дослідження та вивчення, а й для встановлення зв'язків, обміну позитивними педагогічними практиками між країнами.

Важливим елементом у впровадженні ОДГ є підготовка та підвищення кваліфікації вчителів з цієї тематики, її недостатня інтенсивність характерна для всіх вищезазначених країн Східного партнерства. І хоча країни мають свої особливості функціонування систем освіти вчителів, поширення практики підготовки вчителя з питань ОДГ має відбуватися з урахуванням

кращих європейських та світових практик. У цьому процесі важливу роль відіграє міжнародні організації, зокрема РЄ, що впроваджувала *спільну програму ЄС «Підтримка освіти з прав людини та виховання в галузі демократичного громадянства 2015–2017»*.

II. Громадянська освіта як основний напрям змістового наповнення навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства

Останнім часом у суспільстві відчувається певний скепсис щодо розбудови політики демократії та інституту прав людини. Особливо це відчувається серед молоді, покоління, що покликане будувати суспільні відносини, бути відповідальними за власне життя та життя інших, брати активну участь у розбудові демократичних інститутів у державі. Сьогодні відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді на тлі розбудови демократичного простору держави.

Така ситуація спостерігається внаслідок багатьох чинників, серед яких одним з важливих є недостатня обізнаність і поінформованість щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді у цих процесах, у певних випадках – розчарування та втрата віри у демократичні інститути.

Громадянська освіта є ґрунтовним освітнім напрямом у системах освіти країн РЄ та інших країн, що ідентифікують себе як демократичні держави. Більшість країн демократичного устрою проголошують виховання громадянина державним пріоритетом. Поділяючи цей підхід в Україні мають бути здійснені невідкладні і рішучі дії, пов'язані із впровадженням осучасненої і поглибленої педагогічної і шкільної громадянської освіти.

Сплеск інтересу до важливості громадянської освіти пов'язаний, насамперед, із тими процесами, що відбуваються на світовій арені сьогодні. Серед них:

- зміни на геополітичній мапі світу;
- відродження демократій;
- встановлення нових, демократичних урядів та політик;
- зміни у суспільній свідомості;
- виокремлення загальнолюдських демократичних цінностей;
- реформи у суспільному, економічному, політичному житті;
- реформи в освітніх системах та ін.

Українські освітні кола дискутують із питань сучасного усвідомлення поняття «громадянська освіта» з часу проголошення незалежності. Це поняття досліджували у своїх працях такі вітчизняні вчені: О. Дем'янчук, В. Бакка, О. Вар'янюк, В. Громовий, С. Клепко, Т. Клиниченко, Т. Ладиченко, О. Магдик, Л. Марголіна, О. Пошетун, С. Рябов, О. Сухомлинська, І. Тараненко та ін.

О. Дем'янчук термін «громадянська освіта» тлумачить у буквальному розумінні – як «освіта громадянина», так перекладаючи два різні англійські терміни – *civic education* і *citizenship education*². Автори підручника для студентів педагогічних факультетів «Громадянська освіта: основи демократії» (Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, 2009) зазначають: «Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує в собі громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми та способи функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти (норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства)»³.

Країни-члени РЄ впродовж багатьох десятиліть виокремлюють громадянську освіту як основну складову освітньої системи.

У звіті Eurydice «Громадянська освіта в Європі» за 2012 р.⁴ визначено сучасне місце громадянської освіти у навчальних програмах ЄС. Статус громадянської освіти вбачається як на рівні основних стратегічних освітніх документів, так і на рівні навчальних програм. Забезпечення її впровадження може стосуватись як окремого навчального предмета, так і інтегрованого в інші предмети, як, наприклад, історія, географія та ін., або включеного у наскрізні тематичні блоки через всі шкільні предмети.

Останнім часом основний вплив на місце громадянської освіти у змісті освіти країн Європи мали Рекомендації Європейського Парламенту та РЄ щодо навчання впродовж життя (*Recommendation of the European Parliament and of the Council on key competences for lifelong learning*, грудень 2006 р.)⁵, що стосуються включення соціальних і громадянських компетентностей як частини ключових компетентностей громадянина, які сприятимуть побудові європейського суспільства знань. Відповідно до Спільного звіту РЄ та Європейської Комісії за 2010 р., цілі, знання та навички, що відповідають за формування цих компетентностей, мають бути відображені у змісті освіти, міжпредметних зв'язках і шляхах організації освітньої програми.

Громадянська освіта (ГО) є частиною навчальних програм у всіх країнах Європейського Союзу та впроваджується різними шляхами (як окремий предмет, інтегрований курс, або/та як міжпредметний підхід. У більшості країн ГО включена до всіх освітніх рівнів. Однак в окремих країнах, наприклад, у середніх класах Бельгії (німецькомовна спільнота) та

² Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки. Т. 19. Політичні науки*. 2001. С. 64–69.

³ Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.

⁴ EURYDICE. Citizenship Education in Europe. URL: <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.

⁵ Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. (2006/962/EC). Official Journal of the European Union. 2006. 30.12.2006. L 394/10.

Данії, в початковій школі та старших класах Об'єднаного королівства (Англія) та Туреччини, ГО визначена як «загальні цілі», хоча у цьому випадку не висувається жодних вимог стосовно вивчення ГО як «предмета або на основі міжпредметного підходу». Крім того, у Бельгії важливість впровадження ГО через міжпредметний підхід у 2012 р. визначено на рівні середньої школи шляхом так званих предметних рамок (*Rahmenpläne*).

Зміст та цілі ГО у країнах Європи дуже різняться, однак основна мета змістової лінії ГО загалом стосується того, щоб сформувати молодих активних громадян, здатних зробити свій внесок у розвиток добробуту суспільства, у якому вони живуть. Громадянська освіта розглядається як (а) політична грамотність, (б) критичне мислення, (в) ставлення та ціннісні орієнтації, (г) активна участь. Всі освітні системи підкреслюють важливість громадянської освіти у набутті соціальних та громадянських компетентностей незалежно від шляхів запровадження ГО. На рис. 4.1 відображено місце ГО у змісті освіти різних європейських країн.

Зупинимось на окремих прикладах країн Європи щодо місця ГО у навчальних програмах⁶. Бельгійські навчальні програми (Фламандська спільнота) з 2010 р. визначають різноманітні міжпредметні зв'язки, що стосуються ГО з таких напрямів: активна участь, права людини, базові свободи, демократичні системи правління, міжнародний та європейський вимір. Чехія ще у 2007 р. проголосила громадянську компетентність як ключову, що має бути відображена у всіх навчальних предметах, і прийняла до базового навчального плану такі крос-навчальні предмети, як «Демократичне громадянство» (*Democratic citizenship*), «Мислимо у європейському та міжнародному контексті» (*Thinking within a European and global context*), «Багатокультурна освіта» (*Multicultural education*).

Міжпредметні зв'язки визначені як тематичні галузі, що надаються у формі знань, навичок, здатностей, ставлення та ціннісних орієнтацій, що мають бути сформовані через залучення учнів до виконання індивідуальних проєктів, проведення семінарів, вивчення курсів та загальну шкільну атмосферу.

В *Естонії*, що запровадила новий базовий навчальний план, громадянська компетентність визначена у формі ціннісних орієнтацій, комунікативних і підприємницьких навичок через специфічні знання, навички та ставлення на кожному рівні шкільної освіти.

В *Іспанії* з 2006 р. базовий навчальний план включив соціальну та громадянську компетентність, що має формуватись через усі навчальні галузі та предмети шкільної освіти.

Франція також з 2006 р. визначила соціальну та громадянську компетентності як такі, що мають бути сформовані на необхідному рівні

⁶ EURYDICE. Citizenship Education in Europe. URL: <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.

протягом кількох періодів навчання (2-й і 5-й роки початкової ланки освіти та останнього року першої ступені середньої освіти). Окрім цього, виокремлено кілька спеціальних предметів із громадянської освіти.

У *Латвії* національні стандарти загальної середньої освіти 2006 і 2008 рр. проголосили, що соціальні та комунікаційні навички (компетентності) повинні розвиватись через усі предмети. Більше того, так звана модельна програма для обов'язкової освіти (*Model Programme for Compulsory Education*) пропонує визначити принаймні хоча б одну годину на тиждень для обговорення у класі таких тем: цінності та освіта, поведінка, спілкування, культура, патріотизм і громадянська участь, здоровий спосіб життя, безпека людини та безпека руху, кар'єра та ін.

У *Литві* з 2011 р. у базовому навчальному плані зазначено, що соціальна та громадянська освіта, як освітня галузь, має впроваджуватись через усі предмети, навчальну діяльність та неформальні види освіти, шкільне самоврядування. Крім того, ще у 2009 р. у базовому навчальному плані було виділено щонайменше п'ять обов'язкових навчальних годин на соціальну діяльність і таку, що надає можливість учням самореалізуватись у галузі громадянської освіти на старшому ступені загальної середньої освіти. Прикладом такої діяльності є зміцнення традицій шкільної громади та участь у соціальних і культурних проєктах.

У *Люксембурзі*, наприклад, з 2010 р. програма дошкільної та початкової освіти містить такий напрям, як «Введення до взаємостосунків» (*Approaches to relationships*), де передбачено формування громадянських компетентностей через різноманітні навчальні галузі.

В *Угорщині* з 2007 р. базовий навчальний план для старших класів визначає поміж ключових компетентностей – громадянську, соціальну компетентності, спілкування рідною мовою, уміння навчатись, усвідомлення та ініціативу до підприємництва. Завданнями школи є формування в учнів протягом усього освітнього процесу у школі та участі у шкільному житті здатності, ціннісних орієнтацій та ставлень відповідно напрямку «Освіта для активного громадянства та демократії».

У *Польщі* на сьогодні діє два базові навчальні плани (2002 і 2008 рр.), у яких визначено завдання для ГО в рамках загальної середньої освіти.

У *Фінляндії* базовий навчальний план (2004 р.) для обов'язкової та загальної середньої освіти встановлює «громадянську участь та підприємництво» як крос-навчальну тему, що має бути включена до всіх предметів і відображена у методах та культурі навчання.

В *Об'єднаному Королівстві (Шотландія)* відповідальне громадянство є однією з наскрізних предметних галузей відповідно до базового навчального плану 2008 р., яке визначено через низку знань, вмінь і здатностей, що мають бути інкорпорованими у процес навчання та життя освітньої установи. Крім того, передбачено відповідні інструменти відстеження результатів впровадження громадянської освіти у всіх навчальних галузях.

В Україні вчителі є рушіями тих змін, що відбуваються житті школи та учнів, а їхній вплив на формування демократичного середовища у закладі є незаперечним. Однак загальний скепсис та розчарування суспільства, недостатнє усвідомлення ролі вчителя у процесах демократичних зрушень не дає змоги повністю створити необхідне підґрунтя для системи підготовки та підвищення кваліфікації вчителів в Україні, створити умови для розвитку необхідних професійних якостей з викладання ГО, яка як навчальний предмет переважно вивчається за традиційними моделями. Залишається проблемою недостатнє усвідомлення педагогічними колами ролі громадянської освіти, яка залишається в школі на вторинних ролях. Фактом залишається також те, що освітяни по-різному підходять до оцінки результатів, які має отримати учень внаслідок навчання предметів громадянознавчого циклу. В Україні, як і в країнах постсоціалістичного табору, переважає знаннєвий (енциклопедичний) підхід, який не надає необхідних навичок та компетентностей реалізувати отримані знання на практиці, незважаючи на те, що громадянська компетентність є складовою освітніх стандартів, що прийняті в останні декілька років.

Становлення ГО у сучасному її розумінні в Україні розпочалось із проголошення освітянськими та науковими колами концептуальних положень та виокремлення складових ГО.

У квітні 2000 р. постановою Президії Академії педагогічних наук було затверджено *Концепцію громадянської освіти та виховання дітей і молоді*. Автори цієї Концепції – науковий колектив, очолюваний О. Сухомлинською, стверджує, що громадянська освіта – *це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства*⁷. Автори Концепції саме поняття «громадянська освіта» тлумачать як складову громадянського виховання. Водночас, *громадянське виховання* дослідники трактують як *формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною*. При цьому зазначається, що громадянська освіта пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає політичну, правову та економічну освіченість, здатність керуватись відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

Концепцію громадянської освіти в середній школі України розробила група українських науковців і педагогів у межах всеукраїнського проєкту «Освіта для демократії в Україні», що є частиною Трансатлантичної

⁷ Сухомлинська О. В., Боришевський М., Чорна К. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Дошкільне виховання*. 2003. № 2. С. 3–8.

програми підтримки громадянського суспільства, за сприяння урядів США та країн ЄС. Автори Концепції визначають ГО як *спеціалізовану, систематичну підготовку людей до суспільного життя в умовах демократії. Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує: громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.* Ця концепція відрізняється тим, що автори виокремили проблеми, які зумовили необхідність впровадження ГО. Зокрема, актуальність побудови системи демократичної ГО в школі, на погляд авторів, пов'язана з такими реаліями політичного життя України: спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя; низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою.

Також автори концепції окреслили основні принципи ГО, охарактеризували її зміст. В основу Концепції було покладено особистісно зорієнтований, діяльнісний і конкретно-історичний підходи. Базовими принципами громадянської освіти та виховання є принципи гуманізму, демократичності, зв'язку з практичною діяльністю, зорієнтованості на позитивні соціальні дії, наступності й безперервності, міждисциплінарності, культуровідповідності, полікультурності, інтеркультурності, плюралізму, самоактивності й саморегуляції, системності. У проєкті Концепції подано визначення громадянської освіти та виховання:

громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права й обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства;

громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною; воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними; громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери.

Громадянські компетентності поруч із соціальними віднесені до восьми основних компетентностей для навчання протягом усього життя Рекомендаціями Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006

р.⁸. Правові основи громадянської освіти в Україні закладено у Конституції України, Законі України «Про освіту»⁹, Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки¹⁰, затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580¹¹, Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501¹². Із прийняттям нового Закону України «Про освіту» та з урахуванням Указу Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері»¹³, плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179, виникла необхідність визначення конкретних кроків на шляху формування громадянської освіти в Україні.

У Концепції розвитку громадянської освіти України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України в жовтні 2018 р., громадянська освіта розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей¹⁴. Основними її стратегічними напрямками є:

- правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки;
- посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні.

⁸ European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2019. 20 p. URL: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/council-recommendation-on-key-competences-for-lifelong-learning_en.

⁹ Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 05 верес. 2017 р. : редакція від 24.06.2020 р. Верховна Рада. України Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

¹⁰ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : затверджено Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 року. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016#n25>.

¹¹ Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки : Затверджено Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/580/2015#n16>.

¹² Національна стратегія у сфері прав людини : затверджено Указом Президента України № 501/2015 від 25 серпня 2015 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/501/2015#n15>.

¹³ План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 179-р. від 21 березня 2018 р. *Верховна рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/179-2018-%D1%80#n12>

¹⁴ Концепція розвитку громадянської освіти України : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. №710-р : ред. від 26.02.2020 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>

Громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також усі складники освіти, всі рівні освіти і всі вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей.

2.1. Посібники з питань освіти для демократичного громадянства.

Посібник *«Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)» (2011)*¹⁵ було розроблено та рекомендовано для країн-членів РЄ. Його новизна полягає у важливості поширення знань і розвитку демократичних цінностей школярів в умовах побудови громадянського суспільства. Посібник подано у вигляді набору інструментів для педагогів та учнів у межах навчання різних дисциплін за принципом інтегрованого підходу. Специфіка видання полягає у його відповідності потребам української школи в контексті розвитку освіти для демократичного громадянства та членства України в РЄ. Варто окремо зазначити вікову категорію учнів, на яку розраховано цей посібник. Дев'ять розділів складаються з п'яти уроків кожен, які адресовані учням останніх двох років початкової школи (у країнах Європи) віком 10 та 11 років, що має різну тривалість (від 4 до 6 років навчання). В Україні цей віковий період припадає на 5-ті класи середньої школи. Посібник враховує вікові особливості учнів 10–11 років і можливості школи щодо впровадження курсу. Окремі розділи можуть бути використані *при вивченні мов, географії, історії, суспільствознавчих дисциплін, етики, мистецтва* тощо. Сам зміст ОДГ побудований на *вимірі «навчання через демократію та права людини»* та додає нової перспективи процесам навчання у рамках чинної програми шляхом запровадження так званого активного навчання через власний досвід, *застосування інтерактивних методів, розвитку критичного мислення та відповідальної участі* школярів.

Також важливою є термінологія, яку використано у посібнику, оскільки вона є відображенням сучасних підходів до навчання у школах країн Європи предметів суспільствознавчого циклу. Наприклад, дев'ять розділів посібника стосуються таких ключових понять, *як ідентичність, право, відповідальність, рівноправність, різноманітність і плюралізм, конфлікт, медіа, права та свободи, уряди й політики, правила та закон*. Низка вжитих фахових термінів є також предметом уваги європейських педагогів і стала загальноновживаною у контексті освіти для демократичного громадянства, відображена у нормативних документах РЄ, зокрема у Хартії освіти для

¹⁵ Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2011. Т. 2. 164 с.

демократичного громадянства та освіти з прав людини, прийнятій РЄ у 2010 р., та інших документах. Укладачі та перекладачі цього посібника намагались не втратити автентичність спеціальної термінології та змістового контексту видання. Про це свідчать стислі витяги з міжнародних документів і трактування термінів та понять, що вже увійшли в практику вивчення прав людини й освіти для демократії. Важливим є також успішна апробація посібника у низці європейських країн (зокрема країн Східного партнерства) та в Україні. Особливістю книжки є її універсальність та адаптивність до освітніх систем країн-членів РЄ, гнучка структура, зручний та зрозумілий методичний інструментарій. У порівняльно-педагогічному контексті посібник є новим та адаптивним для української школи і сприяє впровадженню освіти для демократичного громадянства на засадах інноваційності й відкритості.

Наступним у серії посібників РЄ, адаптованих українськими педагогами, є посібник *«Навчаємо демократії: базові матеріали з питань демократичного громадянства та прав людини»* (2011)¹⁶. Цей посібник розроблено для керівників закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Основною ідеєю видання є *створення демократичного середовища у закладі освіти*, що є основною умовою формування демократичного світогляду учнів. У посібнику викладено європейські підходи до ОДГ, проаналізовано концепції громадянства, розкрито основні поняття демократії та прав людини. Детально висвітлено особливості викладання ОДГ у закладах освіти, запропоновано механізми впровадження даного напрямку у ЗЗСО.

У 2009 р. було адаптовано та перекладено українською посібник РЄ для системи післядипломної педагогічної освіти *«Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини»*¹⁷. Розділи видання розкривають основні підходи до розроблення ефективної системи підготовки вчителя. Описано систему підготовки вчителів на етапах базової та поточної підготовки. Важливим елементом є визначення напрямів освітньої політики (розроблення та впровадження політики). Зауважено, що у більшості країн РЄ впровадження ОДГ відбувається за ініціативи громадських організацій. Визначено необхідність розмежовувати відповідальність за провадження політики викладання ОДГ відповідно від базової та поточної підготовки між відомствами та установами. *Доцільним вбачається здійснення координації цього напрямку на регіональному напрямі*

¹⁶ Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 1. 164 с.

¹⁷ Освіта для демократичного громадянства : посіб. для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / Р. Голлоб та ін.; за ред. Е. Хаддлестона; пер. з англ. Л. М. Вашенко. Київ, 2009. 92 с.

через регіональних радників. Автори рекомендують при забезпеченні базової підготовки вчителів визначити відповідні стандарти, які мають стати кваліфікаційним мінімумом у роботі вчителя. У посібнику подано перелік професійних компетентностей, що необхідні спеціалістам із викладання курсу ОДГ. Крім професійних компетентностей виокремлено особистісні якості, якими повинен володіти вчитель, що викладатиме ОДГ. Важливим автори вважають, що інтерес до питань ОДГ не має обмежуватись професійною діяльністю вчителя, він має виходити за межі класу і стосуватися повсякденного життя. Окреме місце посідають такі питання: *форми і методи навчання демократії, управління навчальним процесом і робота з людьми, створення відповідної навчальної атмосфери, моделювання навичок, умінь, цінностей та схильностей, робота з суперечливими питаннями, зв'язок із співтовариством за межами класу, усвідомлення вчителем необхідності удосконалення професійної діяльності, співробітництво, самооцінка школою рівня реалізації ідей навчання демократії, планування розвитку ОДГ у школах та ін.* Підготовка вчителя у посібнику передбачає застосування активних методів навчання, роботу в команді, інтерактивні методи, критичне мислення, участь та ін. Особливе місце відведено проєктній роботі. Посібник містить додатки з прикладами для вивчення з досвіду впровадження ОДГ у країнах із молодими демократіями (Словенія, Боснія і Герцеговина, Польща та ін.).

Ще одним у серії посібників РЄ для педагогів є робота «*Демократичне врядування в школах*» (2009)¹⁸. Це видання є важливим для керівництва школи, адже автори пропонують *набір методик для аналізу й оцінки* стану справ у школі, алгоритм змін у ключових напрямках шкільного життя, наводять зразки успішних практик і розвіюють міфи щодо втрати влади за демократичного врядуванні. Автори посібника закликають до подолання залишків адміністративно-бюрократичного керівництва, утвердження державно-громадської моделі управління освітою на засадах демократичного врядування, формування у всіх учасників навчально-виховного процесу активної громадянської позиції, високої політичної культури і демократичних цінностей.

2.2. Проєкти та програми громадянсько-освітнього спрямування

Значну роль у впровадженні ГО в Україні відіграли проєкти та програми з громадянської освіти та інші, що були спрямовані на розвиток демократичних цінностей школярів. Попри брак цілісного підходу до впровадження ГО, а також відсутність широкого вибору навчально-

¹⁸ Демократичне врядування в школах : посібник / Е. Бекман, Б. Траффорд ; пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко. Київ : НАДУ, 2009. 100 с.

методичних матеріалів у останні десятиліття, освітні програми та проекти, що здійснювались переважно за підтримки міжнародних організацій та українських НУО, спричинили значний вплив на просування ідей громадянської освіти та ОДГ в українській школі. Подані нижче ініціативи збагатили викладання ГО новим змістом, розширили тематику та спектр методів викладання ГО, а також вплинули на освітню політику держави щодо стратегічного бачення місця ГО та ОДГ у шкільній освіті.

У березні 2000 р. розпочався проєкт «Освіта для демократії в Україні» (<http://www.edu-democracy.org.ua/>), що здійснювався за підтримки ЄС та уряду США. Метою проєкту стало сприяння розвитку демократичної політичної культури. Завданням проєкту було сприяння впровадженню громадянської освіти в 9–11 класах української школи. Керівництво європейською частиною проєкту здійснювалось Інститутом суспільства і політики (Нідерланди) (*Instituut voor Publiek en Politiek, IPP*) та Мершон-центром Державного університету Огайо (США) (*Ohio State University*). Трансатлантичне координування було покладено на міжнародні організації, зокрема СІВІТАС Інтернешнл (Франція) (*CIVITAS International*). Основними завданнями проєкту було:

- сприяння створенню національної політики громадянської освіти в середніх школах;
- розроблення навчальної програми що описує цілі та зміст громадянської освіти в середніх школах;
- створення навчально-методичного забезпечення викладання громадянської освіти в середніх школах;
- перепідготовка вчителів;
- створення мережі обміну інформацією, розповсюдження матеріалів та підтримка громадянської освіти.

19–20 травня 2000 р. було проведено установчу конференцію в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. В результаті здійснення проєкту більше ніж 150 вчителів, викладачів інститутів удосконалення вчителів, викладачів педагогічних навчальних закладів та університетів, представників ОГС взяли участь у семінарах і практичних заняттях. Було розроблено навчальну програму з громадянської освіти в 9–11 класах. Також силами проєкту було створено 3 ресурсні центри (Львів, Київ та Сімферополь) та національну мережу фахівців із громадянської освіти, що були підготовлені в рамках заходів проєкту з числа методистів та вчителів. Проєкт завершився у 2002 р.

Протягом реалізації проєкту «Освіта для демократії в Україні» було створено центри громадянської освіти спільно з Центральним, Кримським та Миколаївським інститутами післядипломної педагогічної освіти. Подібну функцію також виконали 11 інформаційних пунктів із громадянської освіти, відкритих при педагогічних ЗВО, інститутах післядипломної педагогічної освіти, школах у Києві, Полтаві, Чернігові, Рівному, Сумах, Бердянську,

Одесі, Донецьку, Харкові, Севастополі та Луганську. За підтримки проєкту було створено Всеукраїнську спілку викладачів суспільних дисциплін та громадянської освіти (президент Т. Ладиченко).

У результаті реалізації проєкту було розроблено та опубліковано низку посібників, упроваджено навчальний курс, а саме: розробка, публікація й обговорення Концепції громадянської освіти в школах України; підготовка й апробація програми курсу «Громадянська освіта» для 9–11 класів ЗОШ (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-2216 від 25 квітня 2001 р.) та навчально-методичного забезпечення до нього (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-448 від 11 лютого 2002 р.) – навчального посібника «Громадянська освіта» для учнів 9–11 класів ЗОШ (К.: Генеза, 2002) та книжки для вчителя (Львів: Тека, 2002); підготовка вчителів та забезпечення викладання курсу в 507 школах 23 регіонів України. Пропонований навчальний курс істотно відрізнявся від традиційних. Цей курс є інтегрованим: він охоплює філософські, аксеологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні, соціально-психологічні знання тощо. Завданням курсу стало надання знань та сприяння формуванню особистісних якостей і ціннісних орієнтацій, притаманних громадянині демократичного суспільства, формування вмінь громадянської участі, громадянської відповідальності в учнів. Серед тем курсу такі: *права та обов'язки учнів, стереотипи та конфлікти, політичні інститути і процеси, закон і злочинність, демократія, вибори, ЗМІ, соціальний захист, полікультурність*.

У 2002 році за підтримки Агентства міжнародного розвитку Сполучених Штатів Америки (USAID) (Казахстан) було здійснено однорічний проєкт «Навчальний тур з громадянської освіти», що здійснювався Інформаційно-аналітичним центром педагогічних інновацій Інституту засобів навчання АПН України ([http://www.ime.edu-ua.net/navch.htm](http://www.ime.edu.ua.net/navch.htm)). Метою проєкту був обмін досвідом українських вчителів та управлінців, а також поширення досвіду українських педагогів щодо впровадження громадянської освіти в Україні серед освітян Казахстану, Туркменістану та Таджикистану. В рамках проєкту було здійснено такі заходи:

- ініційовано міжнародну партнерську мережу освітян з обміну досвідом із громадянської освіти в системі середньої освіти (України, Казахстану, Туркменістану та Таджикистану);
- у рамках навчального туру вчителями-практиками проведено серію семінарів-тренінгів із громадянської освіти, до яких увійшли такі теми, як «Права людини та права дитини», «Толерантність», «Екологічна освіта», «Вирішення конфліктів», «Полікультурна освіта»;
- проведено зустріч педагогів із Казахстану, Таджикистану та Туркменістану з академіком, секретарем АПН України, доктором

педагогічних наук О. Сухомлинською, координатором та автором Концепції громадянської освіти в Україні;

- здійснено обмін досвідом між пілотними школами проєкту (м. Бровари, м. Київ) та представниками Казахстану, Туркменістану та Таджикистану;
- поширено навчально-методичні та інформаційні матеріали з громадянської освіти в Україні та зарубіжжі серед вчителів та міжнародних освітніх кіл, що були розроблені українськими фахівцями.

З березня 2005 р. до березня 2008 р. за підтримки Європейського Союзу та представництва Європейської Комісії в Україні, під керівництвом компанії Cambridge Education було здійснено трирічний проєкт «Громадянська освіта – Україна». Партнерами проєкту виступили Міністерство освіти і науки України, а також представники пілотних областей: Київська, Вінницька, Херсонська, Волинська. Організатори зазначали, що цей проєкт став продовженням проєкту ЄС «Освіта для демократії», за результатами якого громадянську освіту було запроваджено як факультативний предмет у обмеженій кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Мета проєкту полягала у запровадженні громадянської освіти як обов'язкового предмета, що передбачало розроблення державної навчальної програми та відповідних курсів підготовки й підвищення кваліфікації вчителів. Однак у процесі реалізації проєкту його мету було скориговано згідно з пропозицією Міністерства освіти і науки України – підвищувати поінформованість щодо аспектів ГО в усіх навчальних галузях і надати вчителям необхідні навички для сприяння формуванню громадянських компетентностей учнів.

Робоча група проєкту на основі аналізу державних документів розробила навчальні плани та програми, а також *концепцію змісту громадянської компетентності* та створила таблицю цільових знань, умінь, навичок і ставлень за всіма етапами шкільної освіти. В межах проєкту було видано навчальний і ресурсний посібники для вчителя із супровідним диском, спрямовані на підтримку процесу інституалізації ГО; розроблено програми навчальних курсів для студентів педагогічних університетів та вчителів, які проходять курси підвищення кваліфікації, – як спеціалістів із громадянознавчого напрямку, так і викладачів інших предметів; навчальний модуль з інклюзивної освіти та рівних прав і можливостей для системи післядипломної освіти; а також широкий спектр навчально-методичних матеріалів з організації позакласної діяльності. Завданнями проєкту стало: подальше розроблення (консолідація) національної навчальної програми з громадянської освіти; запровадження підготовки з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної педагогічної освіти; підтримка у викладанні громадянської освіти дітям з особливими потребами; підтримка діяльності асоціацій та спілок вчителів громадянської

освіти; підтримка позашкільних заходів із поширення демократичних принципів.

Проектом визначено сфери, через які можливо впроваджувати громадянську освіту, а саме, щоб забезпечити цілісний підхід до формування та викладання змісту громадянської освіти, необхідно включити тематики ГО у всі навчальні предмети у школі, а також створити курси за вибором у ЗЗСО: «Права людини», «Основи правознавства», «Основи політології», «Основи економічних знань» та «Соціологія». Також у результаті діяльності проєкту було здійснено розробку навчально-методичних матеріалів, а саме:

- розроблено 72-годинну програму підготовки вчителів ГО на базі історичної та правознавчої освіти на курсах підвищення кваліфікації ІШПО у різних регіонах України та 8-годинного громадянознавчого модуля для всіх вчителів;
- підготовлено та опубліковано навчальні посібники для вчителів 9, 10, 11 класів із громадянської освіти;
- проведено серію семінарів для системи післядипломної педагогічної освіти.

У результаті діяльності проєкту було розроблено рекомендації стосовно подальшого викладання та статусу громадянської освіти в Україні. Ці рекомендації викладено у формі документа, адресованого Міністерству освіти і науки України та Європейському Союзу.

*Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» став партнером цього проєкту, в рамках якого фондом розроблено матеріали з теми «Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти» (що викладено вище), які є складовою посібника «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», а також розроблено навчальний курс «Рівні можливості та громадянська освіта», що розрахований на 24 академічні години та складається з трьох блоків: *реалізація інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти; особливі освітні потреби і громадянська освіта; основні принципи організації та діяльності інклюзивного закладу освіти*¹⁹.*

Важливу роль у впровадженні громадянської освіти в Україні відіграли програми «Практичне право» та «Дебати». Програма «Практичне право» заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду «Відродження» та завдяки підтримці представників органів самоврядування та громадських організацій України, що працюють із молоддю та школами. Програма «Практичне право» стала спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні, яка була втілена у навчальному курсі з 1998 р. В рамках програми було започатковано інформаційно-методичний центр «Дебати».

¹⁹ Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту : підруч. для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, та ін. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с. : іл.

В Україні програма «Практичне право» реалізовувалася за трьома напрямками: 1) *цикли тренінгових занять* для підлітків у позакласний та позашкільний час, насамперед шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо, та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму); 2) *програми і курси для ЗЗСО* (спільно з Міністерством освіти і науки України); 3) *спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів ЗВО України*, що працюють за програмою «Юридичні клініки».

У межах програми «Практичне право» було розроблено і запроваджено експериментальний курс, який за погодженням Міністерства освіти і науки України розпочали вивчати у 8 класі як факультативний курс, або курс за вибором, а також було розроблено відповідне навчально-методичне забезпечення²⁰. Викладання цього курсу було спрямовано на досягнення кількох завдань. Насамперед, він став підготовчим для курсу «Основи правознавства», що вивчається як обов'язковий у 9 класі. Тому викладання курсу «Практичне право» передбачає ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю. Слід зазначити, що курс «Основи правознавства» у 9 класі має суто інформаційний теоретичний характер і розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього, курс «Практичне право» викладається з метою набуття школярами необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: *як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватись на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї, магазині тощо.* Курс «Практичне право» ставить такі завдання: *ознайомити школярів із правом і юридичною системою, роллю права і юристів у житті суспільства, подолати правовий нігілізм, прищепити інтерес до права й мотивувати його використання; забезпечити практичне розуміння права, що учні можуть використати в повсякденному житті як звичайні громадяни; закласти розуміння таких фундаментальних принципів і цінностей, як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка та інші, що лежать в основі Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому; сприяти вихованню правової культури і становленню ефективної громадянської позиції, активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України; розвинути базові вміння та навички учнів, у т. ч. критичне мислення, рефлексію, уміння міркувати, спілкуватися, спостерігати, розв'язувати проблеми.*

²⁰ Помегун О. І., Ремех Т. О., Гейко І. М. Практичне право : навч. посіб. 8 кл. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Вид-во А.С.К., 2003. 207 с.

Навчання курсу «Практичне право» сприяло підвищенню рівня знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'язків громадян та громадянок у країні конституційної демократії, дає можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони стикаються у повсякденному житті, сприяє розвитку в учнів навичок критичного мислення, сприяє позитивному ставленню до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Запровадження навчального курсу за вибором «Практичне право» у навчально-виховний процес в Україні реалізовано програмою у 1998–1999 рр.:

- проведення низки тренінгів для створення команди тренерів;
- проведення навчально-методичних семінарів, творчих майстерень для викладачів та керівників громадських організацій;
- переклад, адаптація та видання посібника «Кроки до демократії»²¹;
- проведення тренінгів за посібником «Кроки до демократії».

Програма «Дебати» Інформаційно-методичного центру «Дебати» (https://www.irf.ua/grants/awarded_grants/provedennya_seminariv_dlya_yuridich_nikh_klinik_za_programoyu_praktichne_pravo/), започаткована за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (з 1994 р.), діє і сьогодні. Метою програми було створення мережі дебатних клубів (центрів) у Дніпропетровську, Донецьку, Калуші, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові та Херсоні та інших містах України. Об'єднання роботи дебатних клубів та регіональних дебатних центрів у всіх областях України сприяло поширенню програми «Дебати» серед навчальних закладів. Вагомий результат реалізації програми полягав у наданні можливості учням у позаурочний час не тільки вдосконалювати вміння вести дискусії, обстоювати власну точку зору, що сприяє всебічному розвитку суспільно-активної особистості, а й висловлювати власну громадянську позицію. Згодом, за підтримки БО «Вчителі за демократію та партнерство» та МГО «Центр політичної освіти» у 2006 р. було створено навчально-методичний посібник «Дебати»²².

Значним внеском на теренах впровадження ГО та освіти для демократичного громадянства став *Українсько-швейцарський проєкт «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні»* (2005–2010), що здійснювався Цюрихським педагогічним університетом, Інститутом міжнародних освітніх проєктів (ЦПУ) та Національною академією державного управління при Президентові України (НАДУ) за партнерства Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Проєкт став одним із перших, який запропонував нове бачення впровадження громадянської освіти школярів, а саме з позицій ОДГ – створення демократичного

²¹ Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. Київ : АПН, 2001. 128 с.

²² Сущенко І. Дебати в школі. Як навчити учнів аргументації та публічному мовленню : посіб. для вчителів. Тернопіль : Астогн, 2006. 128 с.

середовища у школі та залучення громадянського суспільства до загальношкільних процесів. *Стратегічною метою проєкту* стало збільшення впливу освіти на розвиток громадянського суспільства та демократичних процесів в країні. Зокрема, проєкт сприяв розширенню доступу освітян до інформації про основні засади демократичного громадянства, а також до обговорення проблем, що стоять перед державним управлінням освітою в Україні.

Цілями проєкту стали:

- адаптація, видання та впровадження трьох навчальних посібників Ради Європи для різних рівнів освіти: учнів і вчителів – «Живемо в демократії»; керівників шкіл – «Демократичне врядування в школі»; слухачів системи підвищення кваліфікації вчителів – «Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» (подані вище);

- здійснення пілотної апробації посібників у навчальних закладах м. Києва, Київської області та обмін досвідом українських освітян на базі Цюрихського педагогічного університету (Швейцарія);

- проведення серії семінарів у м. Києві та окремих областях України для підготовки вчителів, керівників шкіл і керівників системи освіти до роботи з навчальними матеріалами з освіти для демократичного громадянства;

- розробка та впровадження навчального модуля «Освіта для демократичного громадянства в Україні» для слухачів магістерських програм НАДУ при Президентові України за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти»;

- розробка концепції розвитку освіти для демократичного громадянства в Україні;

- проведення наукових обмінів серед освітян між Україною та Швейцарією в рамках симпозіумів з освіти для демократичного громадянства.

Національна академія державного управління при Президентові України та Цюрихський педагогічний університет у співпраці з експертами РЄ та вітчизняними експертами у галузі освіти розробили *проєкт концепції освіти для демократичного громадянства (ОДГ) в Україні, навчальний модуль «Освіта для демократичного громадянства в Україні»* для слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти», а також переклали та адаптували три посібники Ради Європи з ОДГ. Навчальний модуль «Освіта для демократичного громадянства в Україні» було розроблено авторським колективом (Н. Протасова, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна), Р. Голлоб, В. Вайдінгер, (Цюрих, Швейцарія)) та апробовано серед слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти».

Проект Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство» «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (2007–2010 рр.) реалізовувався за сприяння Міністерства освіти і науки України за фінансової підтримки Ради Європи. Метою проекту було визначити можливості адаптації та імплементації технології «Оцінки та забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (QA – EDC), запропонованої у документі Ради Європи, шляхом проведення її апробації в умовах загальноосвітніх шкіл України. Основою проекту стали поняття та підходи до освіти, що містяться у документах Ради Європи і полягають зокрема в тому, що «освіта для демократичного громадянства» розглядається не як окремий предмет чи група предметів, що опановують учні, а як окрема важлива мета освітньої політики держави, регіону, конкретного навчального закладу. На 20-й сесії постійної конференції міністрів освіти Ради Європи в Кракові в жовтні 2000 р. було прийнято «Проект спільних основних напрямів ОДГ», який визначив основні принципи ОДГ:

- ґрунтується на фундаментальних принципах прав людини, плюралістичній демократії і верховенстві права;
- стосується зокрема прав та обов'язків, уповноваження, участі і поваги до різноманітності;
- охоплює всі вікові групи і сектори суспільства;
- має на меті підготувати молодь і дорослих до активної участі в демократичному суспільстві і, таким чином, підвищити демократичну культуру;
- є засобом боротьби з насильством, ксенофобією, агресивним націоналізмом і нетерпимістю;
- сприяє соціальній єдності, справедливості й загальному добробуту;
- зміцнює громадянське суспільство шляхом сприяння інформованості й обізнаності його громадян і розвитку їхніх демократичних умінь;
- має відповідати національному, соціальному, культурному й історичному контекстам.

Діяльність проекту була спрямована на реалізацію технології впровадження ОДГ, яка передбачає такі етапи:

- етап 0 – підготовка школи до самооцінювання, підготовка команди оцінки та розвитку, громадської думки в колективі щодо необхідності такого процесу тощо. Створення спільної шкільної культури співробітництва, роботи в команді;
- етап 1 – самооцінювання та подальше інформування шкільної громади про його результати;
- етап 2 – підготовка плану розвитку на основі результатів, що були отримані в ході самооцінювання школи;
- етап 3 – втілення плану розвитку школи в життя.

Після завершення циклу етапів передбачено період осмислення результатів діяльності: чого досягла школа за цей період і якою є ситуація в ній через самооцінку школи.

Дві стадії цього проєкту, реалізовані протягом 2007–2008 рр., дали змогу конкретизувати зміст і методи запровадження європейського «Інструменту із забезпечення якості ОДГ», зокрема було з'ясовано, що оптимальна структура запуску в тому чи тому конкретному навчальному закладі механізму забезпечення якості освіти передбачає реалізацію трьох окремих етапів:

- інформування та мотивування колективу навчального закладу та всіх учасників навчально-виховного процесу на забезпечення якості ОДГ;
- самооцінка навчального закладу;
- планування розвитку ЗНЗ в напрямі ОДГ на наступний період.

Серед проєктів, які впроваджували громадянські та демократичні цінності в системі шкільної освіти, слід виокремити ті, де тематика прав людини та громадянина займають місце серед тем, що пропонуються для опрацювання з учнями.

Одним із таких проєктів став спільний проєкт ЄС ПРООН «*Спільнота споживачів та громадські об'єднання*» (2008–2010 рр.), що здійснювався за фінансової підтримки Європейської Комісії в Україні. В рамках проєкту було здійснено розробку, впровадження та поширення навчального курсу «*Основи споживчих знань*», метою якого було *сприяння розвитку свідомої споживчої поведінки учнів як елементу громадянської культури*. За сприяння Міністерства освіти і науки України створено Всеукраїнську мережу координаторів-методистів у системі інститутів післядипломної педагогічної освіти з питань впровадження основ споживчих знань у загальноосвітні навчальні заклади України. Серед завдань курсу: *ознайомлення з правами і обов'язками споживачів та з наявною в Україні системою захисту прав споживачів; формування в учнів навичок збереження здоров'я під час споживання продуктів та послуг; формування загальних уявлень про роль людини в економічній і соціальній системах; формування екологічної, етичної культури та грамотності споживачів*.

Усі обласні інститути післядипломної педагогічної освіти долучились до впровадження основ споживчих знань і громадянських цінностей відповідно до європейських стандартів життя. У рамках проєкту розроблено навчальний курс (за вибором) «Основи споживчих знань» для 1–11 (12) класів ЗНЗ та проведено навчання педагогів під час регіональних семінарів в усіх регіонах країни. На сьогодні близько 6 тисяч ЗЗСО реалізують цей навчальний курс. Також у межах впровадження курсу «Основи споживчих знань» школярі щорічно беруть участь у Всеукраїнському конкурсі «Молодь

тестує якість»²³, що спрямований на залучення учнів 6–11 класів до незалежного споживчого тестування та обґрунтування прав споживачів на місцевому рівні через практику споживчого тестування (<https://iitlt.gov.ua/info/news/konkursi/vi-y-vseukrayins%60kyy-konkurs-molod%60-testue-yakist%60-nove-pokolinnya-krytychnykh-spozhyvachiv/>).

Серед тем розробленого курсу: права споживачів, потреби громадян, захист прав, незалежне тестування, культура споживання, захист навколишнього середовища, етична поведінка та ін. Вивчення цього інтегрованого курсу закріплене урядом України, що визначив важливість впровадження цього напряму у системі шкільної освіти в Україні (<https://www.kmu.gov.ua/news/osnov-spozhyvchih-znan-navchatimut-u-shkolah-rishennya-uryadu>).

Одним із ключових напрямів економічної та екологічної діяльності координатора проєктів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Україні є захист навколишнього середовища та розвиток навичок і знань молоді для прийняття обґрунтованих рішень на благо довкілля, нинішнього населення та майбутніх поколінь. У 2009 р. ОБСЄ започаткувала проєкт «Зелений пакет». Із метою підвищення екологічної грамотності школярів і сприяння реалізації концепції сталого розвитку було розроблено навчально-методичні матеріали Регіональним екологічним центром для Центральної та Східної Європи у співпраці з низкою болгарських, угорських, польських і українських фахівців у галузі освіти й охорони навколишнього середовища. Процес сталого розвитку спрямований на задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для навколишнього середовища та є елементом громадянської культури людини. Національні версії «» були розроблені більш ніж у 14 країнах Центральної та Східної Європи, Центральної Азії та Кавказу. В 2009 р. два із чотирьох елементів навчального комплексу «Зелений пакет для середньої школи» та посібник для вчителя, гра «Дилеми» (методичні рекомендації та картки) були перекладені українською мовою та адаптовані. Крім того, було сформовано колекцію навчальних DVD фільмів. Тематика всіх складових навчального комплексу «Зелений пакет» складається з п'яти розділів:

- екологічні компоненти – повітря, вода, ґрунт та біологічне різноманіття;
- зовнішні загрози – урбанізація, шум, відходи та хімікати;
- діяльність людини – енергетика, транспорт, промисловість, сільське господарство, лісове господарство та туризм;
- глобальні виклики – зміна клімату, руйнування озонового шару, підкислення, моря і океани;

²³ Молодь тестує якість : збірник творчих робіт за результатами всеукраїнського конкурсу «Молодь тестує якість» та «Зелене споживання» у 2008/2009 н/р. / за заг. ред. К. О. Максименко, О. В. Овчарук. Київ, 2009. 68 с.
URL: <http://www.consumerinfo.org.ua/upload/iblock/2a0/scoolcontest2009.pdf>

– цінності – етика і культура споживання, здоров'я та довкілля, права громадян і відповідальність за Землю в майбутньому.

У рамках проєкту було проведено навчальні тренінги та сформовано мережу шкіл, що впроваджують «Зелений пакет», – 240 ЗЗСО (<https://sites.google.com/site/greenpackua/directory>).

Питання гендерної рівності та гендерної чутливості в освіту найбільш широко впроваджувалися *Програмою рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН) (2009–2011 рр.)*. Гендерна чутливість є невід'ємним елементом громадянської компетентності людини, а гендерна рівність у суспільстві є неодмінною ознакою його демократизації. Освітній компонент Програми було спрямовано на створення мережі тренерів і розроблення навчально-методичних матеріалів для ЗЗСО з питань гендерної рівності для просування освіти без гендерної дискримінації та включення гендерних знань і гендерної чутливості в систему освіти. Завдяки співпраці з громадськими організаціями – Міжнародним благодійним фондом «Український жіночий фонд» (<https://www.uwf.org.ua/>) та ГО «Центр жіночі перспективи» (<http://www.women.lviv.ua/>) – було створено мережу тренерів для системи післядипломної педагогічної освіти з питань гендерної освіти. Зокрема, проведено каскадні тренінги на місцях у всіх регіонах України, підготовлено близько 2 тисяч педагогів-мультиплікаторів, що поширюють питання прав жінок та гендерної недискримінації у ЗЗСО та системі ППО, створено 5 центрів гендерної освіти (Харків, Суми, Одеса, Київ, Львів), де проходять підготовку педагоги та державні службовці відповідно до європейських стандартів та підходів до гендерної рівності. Також у рамках програми розроблено та впроваджено в практику роботи навчальних закладів України низку навчально-методичних посібників для учнів і вчителів, серед яких навчальний посібник для 9–11 класів «*Ми різні, ми рівні. Основи культури гендерної рівності*», програма спецкурсу для системи підвищення кваліфікації «*Гендерна освіта в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів*»²⁴. Сформовано всеукраїнську мережу тренерів із гендерної освіти та проведено близько 600 тренінгів для більш ніж 13 тисяч працівників системи освіти.

Одним із проєктів, що використовував підходи РЄ до впровадження ОДГ, став проєкт *DOCCU «Розвиток громадянських компетентностей в Україні»* (<https://doccu.in.ua/pro-proekt/>). Це швейцарсько-український проєкт, який реалізовувався в рамках Швейцарської стратегії співробітництва для України на 2011–2014 роки, а саме в рамках її напряму «Місцеве самоврядування і публічні послуги». Зокрема, було проведено тренінги для керівників шкіл і розроблено навчальний модуль «Розвиток громадянських компетентностей» на 6, 12, 24, 72 години з підготовки майстер-тренерів для

²⁴ Ми різні – ми рівні. Основи культури гендерної рівності: Навчальний посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Семиколенової. Київ : «К.І.С.», 2007. 176 с.

навчання директорів шкіл у системі підвищення кваліфікації; підготовлено майстер-тренерів для навчання вчителів у системі ППО; розроблено та впроваджено навчальні матеріали та рекомендації із використання матеріалів посібників з ОДГ; створено мережу пілотних шкіл з упровадження освіти для демократичного громадянства у 8 регіонах України (Київська, Одеська, Херсонська, Полтавська, Львівська, Луганська, Івано-Франківська та Дніпропетровська області) та ін. Протягом реалізації цього проекту експертами з ОДГ були перекладені та адаптовані навчальні посібники серії «Живемо в демократії». Томи I–VI цієї серії отримали свідоцтва Міністерства освіти і науки України та були рекомендовані для використання в освітньому процесі початкової та повної середньої школи, а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Переклади посібників українською широко використовуються та впроваджуються в рамках проєкту DOCCU та інших проєктів з ОДГ.

Проєкт «Розширення мережі інтерактивних парламентських просвітницьких осередків для учнів молодшої та середньої школи», що здійснюється за підтримки USAID, Фонду «Східна Європа» ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» (<https://edudevelop.org.ua/>) розпочався у січні 2020 р. і триває дотепер. Метою проєкту є ознайомлення школярів із функціями Верховної Ради та народних депутатів, їхньою парламентською діяльністю та виборчим процесом.

У рамках проєкту розроблено методичний посібник із громадянської парламентської просвіти для роботи з дітьми та молоддю «Мій Парламент: розумію і впливаю», а також інформаційні матеріали для школярів – плакати «Мій Парламент: розумію і впливаю» та «Як працює Верховна Рада України», банери «Верховна Рада відкрита для дітей». Було створено 6 парламентських просвітницьких осередків у регіонах України; проведено навчання 27 координаторів під час навчального вебінару «Ефективні методики й інтерактивні форми громадянської парламентської просвіти для дітей і молоді» 23–28 квітня 2020 р.; уроки парламентаризму для 900 учнів в регіонах 12–15 травня 2020 р.; вебінари для 147 вчителів в регіонах 12–14 травня 2020 р.; Всеукраїнський онлайн-урок парламентаризму «Мій парламент: розумію і впливаю!» 15 травня 2020 р.; створено комплекс навчально-методичних матеріалів для освітян.

Проєкт «Місцеві вибори М18 2020» (2015–2021 рр.) (<https://m18.org.ua/>) також реалізується також ГО «Агенція розвитку освітньої політики» і є частиною міжнародного проєкту із громадянської освіти і політичної просвіти дітей і молоді, молодших 18 років «М18 – Ми можемо більше!» за підтримки уряду Німеччини. Було розроблено методичний посібник для роботи з дітьми та молоддю «Ми можемо більше! Вчимося грамотно обирати

владу»²⁵. В рамках проєкту до Всеукраїнської імітаційної гри «Дитячі вибори «М-18» – ми можемо більше!» було залучено 13 тисяч школярів молодших 18 років (2019 р.) і 8 тисяч школярів (2020 р.). Близько 220 педагогів із 15 областей України об'єднались у мережу, що впроваджує тематику виборів як частину громадянської освіти в учнівське самоврядування.

Слід зазначити, що поданий вище опис проєктів і програм з питань впровадження ГО та ОДГ не є вичерпним і може бути продовженим, оскільки ініціативи з боку міжнародних та громадських організацій, які підтримують розбудову громадянського суспільства в Україні та набуття молодими громадянами держави громадянських компетентностей, є постійними.

2.3. Базові підходи освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини

Необхідно зазначити, що ОДГ є інтегрованим напрямом у освіті, який керується такими трьома дидактичними підходами:

- навчання «про демократію та права людини»;
- навчання «через демократію та права людини»;
- навчання «для демократії та прав людини».

На думку Р. Голлоба, Т. Хаддлестона, П. Крапфа, Д. Роу, В. Таелмана, ці три дидактичні підходи до ОДГ формують загальний інтегрований підхід у процесі ОДГ. Розглянемо їх детальніше.

Навчання «про демократію та права людини». Такий підхід передбачає викладання громадянської освіти як обов'язкового шкільного предмета. Навчання «про» відносять до так званого когнітивного виміру в навчанні. Стандарти когнітивних програм освіти для демократії та освіти з прав людини передбачають такі навчальні результати: *учні можуть пояснювати, як функціонує демократія на противагу іншим формам державного правління (диктатура, олігархія); учні можуть описувати традиції та історію становлення інституту прав людини; вони можуть також продемонструвати, як деякі з прав людини можна інтегрувати до конституції їхніх країн, надаючи, таким чином, статус громадянських прав, що є захищеними.* Навчальна програма громадянської освіти може, отже, містити елементи та курси з освіти для демократії та освіти з прав людини та здійснюватись через тісно пов'язані з цим предмети, такі як історія, суспільні науки, іноземна мова, економіка та ін.

Навчання «через демократію та права людини». Цей підхід передбачає те, що *учні мають знати про свої права у контексті власної*

²⁵ Ми можемо більше! Вчимося грамотно обирати владу : метод. посібн. для роботи з дітьми та молоддю / М. Іванцов та ін. ТОВ «Обнова Компані», 2020. 148 с. Агенція розвитку освітньої політики : веб-сайт. URL: https://austausch.org/files/DRA/Publikationen/Mehr%20bewegen/MB_Methodenbuch_UA.pdf.

участі та бути здатними застосовувати їх, спрямований на формування громадянської компетентності учнів у сучасному розумінні. Оскільки учні потребують для набуття громадянської компетентності власного практичного досвіду через участь у прийнятті рішень, необхідно створювати такі можливості саме там, де це доцільно, можливо та корисно. Наприклад, вчитель може надавати учням можливість обстоювати їхню точку зору в рамках тих тем, що вивчаються в класі, а також у питаннях, що пов'язані з їхніми життєвими інтересами та потребами. Особливо важливим є надання учням можливості приймати рішення у процесі життя власного освітнього закладу (школи). Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін. стверджують, що «розуміння цього шляху впровадження освіти для демократії та освіти з прав людини в навчальні програми дає можливість використовувати педагогічний інструментарій для залучення до цього всієї шкільної громади, а не тільки спеціально підготовлених учителів у цій галузі»²⁶.

Такі цінності, як толерантність та відповідальність, формуються виключно через досвід, і значною мірою це залежить від вчителів і тих моделей поведінки, які вони демонструють учням під час викладання своїх предметів. Це збагачує роль учителя у класі, оскільки виявлення нових ролей та моделей поведінки потребує від нього переконливості, впевненості та ціннісних орієнтирів, пов'язаних з ОДГ. Разом з тим, учителі мають усвідомити, що *демократичні цінності учнів виявляються також у невербальних формах їхньої поведінки, що підкреслює важливість і необхідність пов'язування досвіду шкільного життя учнів та їхнього життєвого досвіду.*

Навчання «для демократії та прав людини». Освіта для демократичного громадянства здійснюється на основі того, що *досвід шкільного життя впливає загалом на соціалізацію учня.* Адже школа є тією підсистемою, яка керується специфічними потребами та правилами, а досвід цієї підсистеми може бути перенесено в інші сфери. Водночас життя в школі є частиною реального життя учнів. Значну частину досвіду, якого учень набуває в школі, буде відображено в його дорослому житті. Це, наприклад, такі питання, як *гендерна рівність, інтеграція та взаємодія членів громади з різним етнічним та соціальним походженням, досвід, пов'язаний із насильством, прийняттям відповідальності, досвід нерівномірного розподілу влади та нестачі ключових ресурсів (як-от гроші та час), економічна культура (в тому числі споживча культура), виконання правил та дотримання законів, уміння йти на компроміси* тощо.

Навчання «для» відповідає важливості навчання для подальшого життя. Цей підхід потребує від учителів спрямування учнів на набуття таких навичок активної участі, як, наприклад, здатність публічно обстоювати

²⁶ Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для загальноосвітніх навчальних закл. / Р. Голлоб та ін.; пер. з англ., наук. ред. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 3. 212 с.

власну думку. Освіта для демократичного громадянства розглядає школу як місце, де учні можуть навчатись через реальний життєвий досвід. «...школа – це більше, ніж місце ізольованого академічного навчання для подальшого життя. Школа також є мікрогромадою, що слугує моделлю суспільства в цілому»²⁷.

Враховуючи можливість учнів брати участь у житті школи, очевидним є те, що певною мірою суспільне життя школи може слугувати моделлю демократичного суспільства. Побудова демократичної моделі школи також залежить від того, наскільки члени шкільної громади зможуть брати участь у процесах прийняття рішень у рамках шкільного середовища, більш ніж це буде можливим поза її межами. Навчання «для» демократичного громадянства та прав людини передбачає шляхи та способи того, як брати участь у житті громади, тимчасом як навчання «через» демократію та права людини передбачає те, що ця громада керується демократичними принципами, де права людини та права дитини розглядаються як педагогічне спрямування. При цьому демократичні цінності лежать у площині політичної культури, якій учні повинні навчатись через шкільний досвід та через відображення цього досвіду (навчання «про»).

Особливістю освіти для демократичного громадянства є те, що у її контексті виділено *три складники (виміри) громадянської компетентності*. Серед них здатність до *політичного аналізу та судження, використання методів, демократичного прийняття рішень та дії*, які охарактеризовані у табл. 1.

Таблиця 1

Характеристики трьох складових громадянської компетентності, що виділені у контексті ОДГ (за посібником Ради Європи «Зростаємо у демократії», 2009 р.)²⁸

Здатність до політичного аналізу та судження	Здатність до використання методів	Здатність до демократичного прийняття рішень і дій
Здатність аналізувати та обговорювати політичні події, проблеми та суперечності, а також питання, що	Здатність і навички пошуку та усвідомлення інформації, використання медіазасобів і	<ul style="list-style-type: none"> • Здатність публічно висловлювати судження, ціннісні орієнтації та інтереси • Здатність брати участь у переговорах та

²⁷ Овчарук О. В. Сучасні підходи до розробки та впровадження навчальних курсів з питань демократичного громадянства. Український педагогічний журнал. 2015. № 4. С. 193–204. URL: <http://uej.undip.org.ua/upload/iblock/10a/10a711aaddbabf5e0c5e0ccff98eb653.pdf>

²⁸ Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2011. Т. 2. 164 с.

<p>стосуються економічного та соціального розвитку через розгляд та аналіз предметів і цінностей</p>	<p>комунікації для участі у публічних дискусіях і процесах прийняття рішень</p>	<p>компромісах</p> <ul style="list-style-type: none"> • Здатність оцінювати можливості та обмеження у політичній участі та робити свідомий вибір власного курсу дій
--	---	--

Ключові поняття в рамках освіти для демократичного громадянства, як зазначено вище, є категоріями, що виокремлені у наукових та навчально-методичних розробках спеціалістів РЄ (рис.1).

Отже, ключові поняття, або ключові теми, що пропонуються РЄ для викладання ОДГ: *ідентичність, різноманіття і плюралізм, відповідальність, конфлікт, правила і закон, уряд і політика, рівноправність, свобода, медіа*. Нижче подаємо ці поняття через призму бачення експертів РЄ, що пропонують їхнє трактування у всіх своїх навчально-методичних матеріалах з питань ОДГ.

Ідентичність пов'язана з усвідомленням того, що всі людські істоти наділені гідністю, правом жити вільно, не піддаватись дискримінації. Особиста свобода дає право людині на вільний розвиток, а держава – служити людині. Взаємодіючи у шкільній спільноті, учні повинні усвідомлювати свою ідентичність і той вибір, що існує у суспільстві. Ідентичність пов'язана з традиціями, сім'єю, релігійними уподобаннями, культурними цінностями та традиціями. Поняття ідентичності тісно пов'язане з такими ключовими аспектами, як різноманітність і плюралізм, свобода, рівність, і відповідальність.

Різнманітність і плюралізм означає, що всі суспільства – різноманітні, тобто громадяни мають різний стиль життя, інтереси, різні доступні матеріальні ресурси, майно та прибутки. Також різноманітність визначається статтю, класовою належністю, етнічним походженням, місцем проживання, віком тощо. Всі ці аспекти породжують виклики, що виникають у результаті такої різноманітності. Учням важливо розуміти складну природу викликів і причин, що їх породжують. Поняття різноманітності і плюралізму тісно пов'язані з поняттями уряду, політики, свободи, конфлікту і відповідальності.

Відповідальність передбачає те, що свобода має бути доступною для всіх. Водночас учні повинні усвідомлювати, що ринкові відносини, конкуренція та нерівний розподіл ресурсів призводять до нерівного розподілу можливостей користуватись свободою. Суспільства, в основі яких лежать права людини, залежать від нашої готовності та спроможності взяти відповідальність за нашу поведінку і потреби інших. Відповідальність тісно пов'язана зі свободою, рівністю, ідентичністю, правилами і законом, конфліктами.

Рівноправність і свобода. Ці два ключові поняття розглядають разом. На думку експертів РЄ, свобода та рівність формують діалектичну єдність протилежностей²⁹. Перша не може розглядатись без другої, але водночас ці поняття є різними.

Рис. 1. Пазл-ілюстрація до серії посібників Ради Європи з питань освіти для демократичного громадянства (П. Віксман³⁰)

Всі люди однаково мають право на свободу і всі її види, у тому числі право на свободу мислення і висловлювання, доступ до інформації,

²⁹ Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 1. 164 с.

³⁰ Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для загальноосвітніх навчальних закл. / Р. Голлоб та ін.; пер. з англ., наук. ред. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 3. 212 с.

віросповідання, вільне пересування, мирне зібрання, публічні демонстрації, захист конфіденційності і використання особистого майна.

У школі учні мають навчитися використовувати свої права і свободи, наприклад, свободу мислення, висловлювання, вільного доступу до інформації. Вони також повинні вчитися боротися з дискримінацією як від свого імені, так і від імені інших. Учителі мають чітко розуміти причини нерівних умов і можливостей навчання, що коріняться в різниці, наприклад, матеріального становища й освіти батьків або ж культурного й етнічного походження. Школа і суспільство не можуть встановити рівномірний розподіл, але вони повинні гарантувати рівні початкові умови. Отже, перед учителями постає завдання враховувати особливі навчальні потреби учнів. Свобода і рівність тісно пов'язані з усіма ключовими поняттями.

Конфлікт. Частина людського життя, особливо у плюралістичних суспільствах, пов'язана з конфліктами. Багато людей вважають, що конфлікт є шкідливим, що він стоїть на шляху гармонії, його слід уникати або навіть придушувати. Сьогодні існує сфера, пов'язана з методами управління конфліктами. На уроках з ОДГ учні повинні зрозуміти, що навіть за умов наявності процесуальних норм, що підтримуються політичною культурою взаємоповаги, існує можливість виникнення великої кількості суперечок і конфліктів. Тому окремі особи та групи людей можуть і повинні чітко висловлювати свої інтереси, отримувати гарантії, що їхні інтереси буде розглянуто. У такому випадку кожна сторона конфлікту повинна бути готовою до ведення переговорів, щоб досягти домовленостей і компромісів. Учні мають пройти це через моделювання ситуацій і власний досвід. При цьому культура ненасильницького розв'язання конфліктів тісно пов'язана з культурою демократії, базується на взаємній повазі, є частиною громадянської культури. Конфлікт тісно пов'язаний із такими ключовими аспектами, як різноманітність і плюралізм, уряд і політика, правила і закони та відповідальність.

Правила і закони. Закони забезпечують формальну інституційну структуру суспільств, що базується на демократичних засадах прав людини. Всі повинні дотримуватись законів, оскільки вони були прийняті на мажоритарній основі шляхом парламентського голосування, що своєю чергою спирається на більшість у загальних виборах, і лише іноді шляхом плебісциту. Закони захищають права людини та встановлюють процедурні правила для вирішення суперечностей і процесів ухвалення політичних рішень. Правила слугують тій самій меті, але створюються іншими органами і можуть існувати в письмовій або усній формі. Учні повинні брати до уваги правила та закони, адже постановка завдань, встановлення правил, ліміт часу не мають пригнічувати активність учнів, а, навпаки, мають відкривати потенціал для творчості та свободи. Поняття правила і закону тісно пов'язані з такими ключовими аспектами, як конфлікти, свобода і рівність.

Уряд і політика. Уряд забезпечує інституційний аспект політики, тобто ухвалення політичних рішень у межах встановленої структури. Демократичне врядування у школах дає учням можливість навчитися брати участь у процесах прийняття рішень щодо керування суспільством та визначення власних цілей. Модель політичного циклу в школі може бути застосована щодо процесів ухвалення рішення як на мікро-, так і на макрорівнях, тобто як на рівнях шкільної спільноти, так і політичного суспільства в цілому (місцевий або державний рівень). Як у школі, так і в політиці інституції не можуть упоратися з усіма проблемами і спірними питаннями, тому залежать від громадян у вирішенні конфліктів і суперечливих питань. Поняття уряду і політики тісно пов'язані з такими ключовими аспектами, як конфлікт, правила і закони, відповідальність і медіа.

Медіа. Медіа є запорукою здійснення прав людини, у тому числі свободи висловлювання, обміну інформацією, вільного доступу до інформації, політичної участі, контролю за процесом прийняття урядових і політичних рішень, врегулювання спірних питань. У процесі вивчення ОДГ тема медіа є дуже важливою. Адже медіа трансформують інформацію, яку вони передають. Тому учням необхідно удосконалювати компетентність у використанні медіа (як створити повідомлення) та компетентність у критичній оцінці переданих медіаповідомлень. ЗМІ відіграють важливу роль у шкільній громаді. Вплив сучасних ЗМІ на учнів сьогодні набагато більший, ніж на їхніх батьків, і більший, ніж цього хотіли б учителі. Тому компетентність у сфері комунікацій є ключем до активної участі й розвитку компетентностей в інших сферах. Ключове поняття медіа тісно пов'язане з такими ключовими аспектами, як уряд і політика, ідентичність, свобода і відповідальність³¹.

III. Цифрове громадянство – провідна тенденція сучасної освіти у європейських країнах

Поняття цифрового громадянства широко застосовується сьогодні європейською та світовою спільнотою для визначення того, як виявляють свою ідентичність громадяни, користуючись навичками та компетентностями з використання ІКТ. Уже досить значний період часу дослідники оперують різними термінами для визначення здатності людини використовувати інформаційно-комунікаційні технології у житті та роботі: інформаційно-комунікаційна компетентність, цифрова компетентність, цифрова грамотність та ін.

³¹ Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 1. 164 с.

Питання цифрового громадянства, інтегрування цифрової освіти та громадянської освіти, а також підвищення кваліфікації вчителів з питань цифрової грамотності та використання ІКТ у фаховій діяльності не отримали достатнього комплексного висвітлення у вітчизняних педагогічних розвідках та програмах підготовки й підвищення кваліфікації вчителів.

Міжнародні освітні кола традиційно тлумачать поняття «цифрова грамотність» як уміння людини орієнтуватися в цифровому середовищі. Цифрову компетентність вбачають у свідомому та критичному використанні технологій цифрового суспільства (англ. *Information Society Technology, IST*) для роботи, проведення вільного часу та спілкування³². Формування грамотності в застосуванні цифрових технологій є пріоритетним завданням освіти XXI ст. Вплив ІКТ на всі сфери життя та діяльності людини є невід'ємною характеристикою сучасного інформаційного суспільства та повсякденного життя людини. Особливо важливою є роль вчителя у трансформації освіти, використанні цифрових засобів у професійній діяльності та для власного розвитку.

Сьогодні у країнах ЄС цифрова компетентність вчителя набуває особливого значення та виступає важливим рушієм фахового зростання у професійній діяльності. В останні роки європейська наукова та освітня спільнота здійснила значну роботу зі створення потенціалу для цифрової трансформації освіти та навчання, зокрема у сфері вимог до навичок й компетентностей громадян. Загалом робота була спрямована на розроблення рамок цифрової компетентності для громадян (англ. *DigComp*), педагогів (англ. *DigCompEdu*), освітніх організацій (англ. *DigCompOrg*), споживачів (англ. *DigCompConsumers*). Європейські організації та інституції, зокрема Європейський дослідницький центр (*JRS*), оголосили стратегію виконання й підтримки низки досліджень та ініціатив під назвою «Навчання і навички в цифрову еру» (англ. *Learning and Skills for the Digital Era*), що були спрямовані на вивчення впливу ІКТ на процес навчання та викладання, а також на виокремлення низки показників (дескрипторів), що можуть слугувати орієнтиром для моніторингу та оцінювання цифрових навичок та компетентностей сучасної людини³³. Зазначені дослідження мали також на меті створення інструментів для різних категорій спеціалістів для опанування навичками використання ІКТ у навчанні та професійній діяльності, враховуючи світовий та європейський досвід, і надання рекомендацій.

У 2016 р. Європейська Комісія запровадила Рамку цифрової компетентності для громадян (англ. *DigComp2.0: Digital Competence Framework for Citizens*), а у 2017 р. її було оновлено та представлено під назвою «Рамка цифрової компетентності для громадян: вісім рівнів

³² European Commission. Digital Single Market. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/desi>.

³³ Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. С. 47–53.

майстерності з прикладами використання» (англ. *DigComp2.1: Digital Competence Framework for Citizens*)³⁴. Ця рамка стала орієнтиром для більшості європейських систем освіти, які створюють стандарти та навчальні програми для закладів освіти всіх рівнів. Особливо слід підкреслити її відповідність стратегічним вказівкам, що проголошує європейська освітня спільнота у оновленій Рамці ключових компетентностей для навчання впродовж життя (2018 р.), де цифрова компетентність визнається ключовою та наскрізною. У рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради *цифрова компетентність визначається як упевнене, критичне та відповідальне використання цифрових технологій для навчання, роботи, участі в суспільстві та взаємодії з ними. Вона передбачає інформаційну грамотність, спілкування та співпрацю, медіаграмотність, створення цифрового контенту (зокрема програмування), безпеку (у тому числі цифрове благополуччя та компетентності, пов'язані з кібербезпекою), питання інтелектуальної власності, вирішення проблем і критичне мислення. Складниками цифрової компетентності є знання, вміння та ставлення. Зі знаннями у цьому визначені пов'язано те, що людина повинна розуміти, як цифрові технології можуть підтримувати спілкування, творчість та інновації, та бути обізнаною щодо їх можливостей, обмежень, наслідків і ризиків. Також людина має розуміти загальні принципи, механізми та логіку, що лежать в основі цифрових технологій, знати основні функції та використання різних пристроїв, програмного забезпечення та мереж. Люди повинні критично підходити до обґрунтованості, достовірності та впливу інформації та даних, що надаються цифровими засобами, бути обізнаними з правовими та етичними принципами, пов'язаними із взаємодією з цифровими технологіями. До *навичок* належить можливість використовувати цифрові технології для підтримки свого активного громадянства та соціального залучення, співпраці з іншими та творчості для досягнення особистих, соціальних та комерційних цілей. Навички означають можливість використовувати, отримувати доступ, фільтрувати, оцінювати, створювати, програмувати та ділитися цифровим контентом. Люди повинні мати можливість керувати та захищати інформацію, контент і цифрові персональні дані, а також розпізнавати та ефективно взаємодіяти з програмним забезпеченням, пристроями, штучним інтелектом або роботами. Зі *ставленнями* пов'язують взаємодію з цифровими технологіями та контентом, що потребує рефлексивного та критичного, але при цьому зацікавленого, відкритого та перспективного ставлення до еволюції технологій. Ставлення*

³⁴ Carretero Gomez S., Vuorikari R., Punie Y. DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens. With eight proficiency levels and examples of use. EUR 28558 EN, Publication Office of the European Union. Luxembourg, 2017. 48 p. doi: 10.2760/836968

також пов'язані з етичними, безпечними та відповідальними підходами до використання цифрових інструментів³⁵.

Питання цифрових навичок, цифрової компетентності, цифрового громадянства є предметом уваги низки міжнародних організацій. Серед них – Всесвітній економічний форум, започаткований у 1971 р., що є міжнародною організацією державно-приватного співробітництва і некомерційним фондом. Форум залучає передових політичних, ділових та інших лідерів суспільства для формування глобальних, регіональних і галузевих програм. Зокрема, форум підтримує зусилля багатьох організацій державного та приватного сектору, міжнародних організацій, академічних установ у розбудові економік країн, що здійснюють сучасні реформи. Починаючи з 2016 р. Всесвітній економічний форум зосереджує свою увагу на цифровій компетентності та відповідних навичках громадян і підтримці стратегій навчання в умовах цифрового суспільства. Згідно з Індексом цифрової економіки та суспільства 2019 (DESI), усі країни ЄС покращили свої цифрові показники, а такі країни, як Фінляндія, Швеція, Нідерланди та Данія, мають найвищі рейтинги в DESI 2019 і є одними з світових лідерів у галузі цифровізації, їхні громадяни сьогодні є найбільш розвиненими у сфері використання ІКТ. За цими країнами йдуть Об'єднане Королівство, Люксембург, Ірландія, Естонія та Бельгія. І, хоча рівень розвитку ІКТ у цих країнах дає змогу громадянам користуватись цифровими засобами та розвивати свою компетентність, слід визначити, що згідно з зазначеним звітом 43 % європейських громадян усе ще не мають навіть базових цифрових навичок, хоча 81 % європейців звертаються до онлайн-ресурсів щонайменше 2 рази на тиждень. Слід також зазначити, що найбільша кількість користувачів Інтернету – це молодь (97 % у віці 16–24 років) і ті особи, які мають високий рівень формальної освіти (97 %).

Отже, застосування цифрових технологій у житті та роботі є важливим показником освіченості, прогресу та рівня використання ІКТ системами освіти країн Європи. З використанням цифрових технологій тісно пов'язано цифрове громадянство, стратегія щодо якого активно здійснюється на міжнародному рівні. Поняття цифрового громадянства широко застосовується сьогодні європейською та світовою спільнотою для визначення того, як виявляють свою ідентичність громадяни, користуючись навичками та компетентностями з використання ІКТ.

Привернення уваги до цифрового перетворення світу та впливу на суспільство призвело до виокремлення нових понять у контексті тлумачення цифрової компетентності та цифрового громадянства людини. Наприклад, Всесвітній економічний форум запропонував використовувати поняття «цифровий інтелект» (англ. *digital intelligence, DQ*) для позначення

³⁵ World Economic Forum. 8 digital life skills all children need – and a plan for teaching them. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/8-digital-life-skills-all-children-need-and-a-plan-for-teaching-them>.

вимірювання загального та емоційного інтелекту та компетентності особи як індивідуальної здатності керувати цифровими медіа засобами³⁶. Тобто, за аналогією з IQ (англ. *IQ – intelligence quotient*), що є кількісною оцінкою рівня інтелекту розумового розвитку відносно рівня середньостатистичної людини, або EQ, які використовують для вимірювання загального і емоційного інтелекту, здібності до *digitalmedia* – це вміння, яке можна також виміряти. DQ, або цифровий інтелект, розглядають у трьох вимірах/рівнях:

- **рівень 1 – цифрове громадянство** – можливість використання цифрових технологій і засобів масової інформації безпечним, відповідальним і ефективним способом;
- **рівень 2 – цифрова творчість** – можливість стати частиною цифрової екосистеми за допомогою спільного створення нового контенту, а також можливість втілювати ідеї в реальність за допомогою цифрових інструментів;
- **рівень 3 – цифрове підприємництво** – використання *digital media* та цифрових технологій для вирішення глобальних проблем або створення нових можливостей.

Всесвітній економічний форум велику увагу приділяє саме цифровому інтелекту вчителя та учнів і виділяє 8 основних навичок, які людині необхідно мати в цифрову еру (рис. 3.3)³⁷:

1. Цифрова ідентичність громадянина: вміння вибудувувати здорову і цілісну особистість онлайн і офлайн, а також керувати нею.

2. Керування екранним часом: самоконтроль і вміння управляти проведеним перед екраном часом, багатозадачністю і своєю участю в онлайн-іграх і соціальних медіа.

3. Управління інтернет-цькуванням: здатність розпізнати його і мудро вийти з таких ситуацій.

4. Управління кібербезпекою: здатність захистити свої дані, створивши надійні паролі, і здатність впоратися з різними кібератаками.

5. Управління конфіденційністю: вміння обачно поводитися з будь-якою особистою інформацією, якою людина ділиться в інтернеті, щоб захистити свою і чужу приватність.

6. Критичне мислення: вміння відрізнити правдиву інформацію від неправдивої, хороший контент від шкідливого, а також розпізнавати надійні та сумнівні онлайн-контакти.

7. Цифрова активність/сліди: вміння розуміти природу цифрової активності / слідів та їх наслідки в реальному житті, а також відповідно ними керувати.

³⁶ World Economic Forum. 8 digital life skills all children need – and a plan for teaching them. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/8-digital-life-skills-all-children-need-and-a-plan-for-teaching-them/>.

³⁷ World Economic Forum. 8 digital life skills all children need – and a plan for teaching them. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/8-digital-life-skills-all-children-need-and-a-plan-for-teaching-them/>.

8. Цифрова емпатія: здатність проявляти емпатію щодо власних і чужих потреб й почуттів онлайн.

Привернення уваги до цифрового інтелекту сучасної людини, вчителя зокрема, пояснюється тим фактом, що для основного покоління сучасних вчителів ІКТ та цифрові медіа були не досить розвиненими сферами у професійній діяльності. Натомість сьогодні ці питання є важливими та обов'язковими для досягнення успіху у всіх сферах життєдіяльності людини. Саме сьогодні цифрові навички та цифрова компетентність стали невід'ємною частиною цілісної системи освіти. Цифрова компетентність увійшла як ключова до основних стратегічних рекомендацій та стандартів розвинених країн світу, стала предметом уваги освітніх політик багатьох країн.

Рис. 2 Складники цифрового громадянства³⁸

Значну увагу сьогодні приділяють цифровій освіті, що перш за все пов'язано з можливостями не тільки навчитись використовувати цифрові ресурси, а й мати зворотній зв'язок щодо використання ІКТ та застосування власної цифрової компетентності у роботі та навчанні. Важливо, щоб інструменти для навчання могли бути адаптованими до аудиторії, були різнобічними та слугували засобом надання зворотного зв'язку, який дає змогу краще зрозуміти власні сильні та слабкі сторони учня, зробити так, аби учні та дорослі могли знайти власні шляхи досягнення успіху.

Рада Європи, як міжнародна організація з підтримки прав людини та громадянина, підтримує розвиток освіти з цифрового громадянства. Це полягає у підтримці дітей та молоді щодо безпечної, ефективної, критичної

³⁸ World Economic Forum. 8 digital life skills all children need – and a plan for teaching them. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/8-digital-life-skills-all-children-need-and-a-plan-for-teaching-them/>.

та відповідальної участі у світі, наповненому соціальними медіа та цифровими технологіями, а також підготовці для цього вчителів, і є пріоритетом для освітян у всьому світі. Цей напрям охоплює великий спектр компетентностей, характеристик та поведінки, що полягають у можливості використовувати переваги та можливості, які надає мережа Інтернет, водночас формуючи стійкість до потенційної шкоди.

Рада Європи визначає *цифрове громадянство як здатність позитивно, критично та грамотно брати участь у цифровому середовищі, спираючись на навички ефективного спілкування та творення, практикувати форми соціальної участі, які поважають права та гідність людини завдяки відповідальному використанню технологій*³⁹. Розроблені РЄ «Компетентності для культури демократії» (2016) є відправною точкою до здійснення цифрового громадянства. При цьому підхід РЄ враховує те, що автоматично неможливо отримати компетентності, які громадяни повинні сформувати самостійно: їх можливо досягти лише тоді, коли вони бажають ефективно брати участь у демократичних процесах, натомість їх потрібно навчатися та практикувати. При цьому освіта відіграє важливу роль у підготовці людини до життя як активних громадян через формування необхідних навичок та компетентностей.

У 2016 р. Керівний комітет з питань освітньої політики РЄ створив експертну групу з питань цифрової громадянської освіти, до складу якої увійшли представники різних країн, для виокремлення завдань та створення стратегії освіти цифрового громадянства. *Освіта з цифрового громадянства – це розширення можливостей молоді через освіту або набуття компетентностей для навчання та активної участі в цифровому суспільстві. Це – знання, вміння та розуміння, необхідні користувачам для здійснення та відстоювання своїх демократичних прав та обов'язків в інтернеті, а також для просування і захисту прав людини, демократії та верховенства права в кіберпросторі.*

Низка європейських країн-членів РЄ запроваджує у школах так звану «Цифрову громадянську освіту» з метою заохочення молоді до розвитку цифрових навичок та їх використання у інтернет-просторі, що передбачає особисте залучення і творчість, а також усвідомлення юридичних наслідків власної онлайн-діяльності. Радою Європи було запропоновано Концептуальну модель цифрового громадянства⁴⁰. Ця модель базується на визначенні цифрового громадянства, що сформульоване групою дослідників

³⁹ European Commission. Digital Single Market. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/desi>.

European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2019. 20 p. URL: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/council-recommendation-on-key-competences-for-lifelong-learning_en.

⁴⁰ Council of Europe. Digital Citizenship Education. A Conceptual Model. 2019. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/a-conceptual-model>.

(М. Рібле, Д. Бейлі, Т. Росс, 2004) для позначення норм відповідальної поведінки у використанні технологій. Вчені започаткували дискурс, що поєднує низку пов'язаних синонімів або понять, зокрема такі: «глобальне громадянство» (Parker&Frailon, 2016; ЮНЕСКО, 2015), «глобальна компетентність» (OECD, 2016), «цифрова компетентність» (Ferrari, 2013; Vuorikari, Punie, Carretero, Vanden, 2016), «цифрова грамотність» (Канадський центр цифрової та медіаграмотності, 2016) та «медіа та інформаційна грамотність» (Frau-Meigs, Hibbard, 2016; ЮНЕСКО, 2013).

У результаті тривалих досліджень та обговорень вищезгадані дослідники дійшли висновку, що цифрове громадянство має три ключові елементи: *цифрову взаємодію, цифрову відповідальність і цифрову участь*, що супроводжуються критичним аналізом і грамотним використанням цифрових технологій та лежать в основі концепції громадянства, основаної на повазі до прав людини та демократичної культури. Отже, експерти РЄ дали таке визначення: *цифрове громадянство свідчить про грамотне та позитивне залучення до цифрових технологій і баз даних (створення, публікування, опрацювання, обмін, пошук, гра, спілкування та навчання); активну та відповідальну участь (цінності, навички, ставлення, знання та критичне розуміння) у громадах (місцевих, національних, глобальних) на всіх рівнях (політичному, економічному, соціальному, культурному та міжкультурному); залучення до процесу навчання протягом життя (у формальних, неофіційних, неформальних умовах) та постійному обстоюванні людської гідності та прав людини.*

На рис. 3 подано Концептуальну модель освіти з цифрового громадянства Ради Європи. В основі цієї моделі лежать 20 компетентностей для культури демократії, які були описані у концептуальних підходах та представлені РЄ у вигляді чотирьох ключових галузей: цінності, ставлення, вміння, знання та критичне розуміння⁴¹.

Елементи, зображені у вигляді колон, представляють основні чинники, які підтримують цифрове громадянство та водночас висвітлюють суб'єкти цифрового громадянства.

Важливе місце серед них займає елемент «дійові особи», або «актори», що охоплюють групи, починаючи від вчителів і тих, хто навчається, до розробників змісту освіти та освітньої політики. Ядром цієї моделі є елемент ефективні «стратегії», які дають змогу тим, хто навчається, розвивати свій потенціал активних громадян сучасної та майбутньої демократії й разом з «ресурсами та інфраструктурою» відіграють головну роль у досягненні успіху.

З огляду на освітній контекст цієї моделі, дійовими особами є, перш за все, вчителі, керівники навчальних закладів, освітні експерти, що створюють

⁴¹ Council of Europe. Digital Citizenship Education. A Conceptual Model. 2019. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/a-conceptual-model>.

та впроваджують навчальні програми та інтегрують цифрове громадянство як освітній напрям.

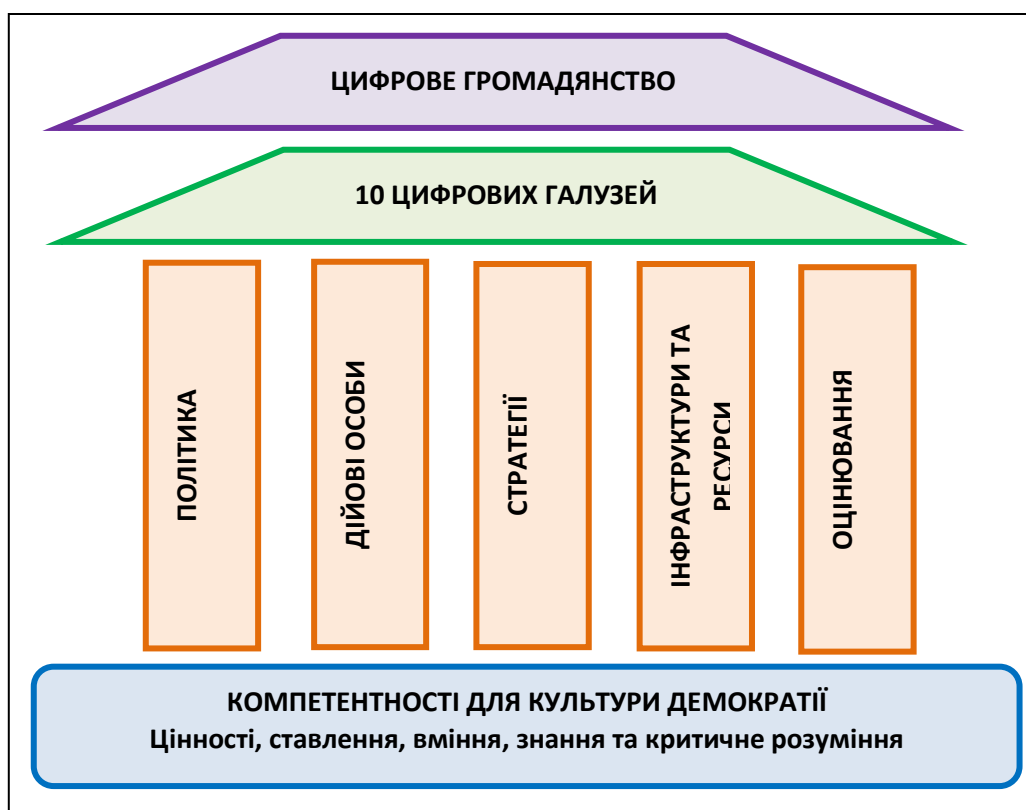

Рис. 3. Концептуальна модель освіти з цифрового громадянства та основні сфери її застосування (Рада Європи)

Модель цифрового громадянства охоплює 10 галузей:

1. **Доступ та включення.** Ця галузь пов'язана з доступом до цифрового середовища та окреслює коло компетентностей, що стосуються подолання різних форм так званої цифрової ізоляції, а також навички, необхідні майбутнім громадянам для участі в цифровому просторі, які є відкритими до будь-якої меншості чи різноманітності думки.

2. **Навчання та творчість.** Ця галузь стосується готовності та ставлення до навчання у цифрових середовищах протягом всього життя, готовності розвивати та проявляти творчість, користуючись різними інструментами та в різних контекстах. Галузь охоплює особисті компетентності та професійний розвиток для підготовки громадян до протистояння викликам у високотехнологічних суспільствах, виявляючи впевненість, компетентність та інноваційність.

3. **ЗМІ та інформаційна грамотність.** Ця галузь стосується здатності інтерпретувати, розуміти та висловлювати свою творчість через цифрові засоби масової інформації, з критичним мисленням. Бути медійно та інформаційно грамотними, тобто вміти розвиватися через освіту та через постійний обмін інформацією з іншими та оточенням навколо нас. Важливо

використовувати різні носії інформації та недостатньо, наприклад, просто бути поінформованим. Цифровий громадянин повинен виявляти ставлення, спираючись на критичне мислення як основу для змістовної та ефективної участі у житті громади.

4. **Етика та емпатія.** Ця галузь стосується етичної поведінки та взаємодії в інтернеті з іншими на основі таких навичок, як уміння розпізнавати та розуміти почуття та перспективи інших. Емпатія є важливою умовою позитивної взаємодії онлайн та реалізації можливостей, що пропонує цифровий світ.

5. **Здоров'я та добробут.** Для перебування цифрових громадян у віртуальному та реальному просторах недостатньо базових навичок цифрової компетентності. Адже людина повинна сформувати ставлення та цінності, що роблять її більш обізнаною у питаннях збереження здоров'я та добробуту у цифровому світі. Це передбачає усвідомлення проблем та можливостей, які можуть впливати на оздоровчий процес, зокрема Інтернет-залежності, ергономіки користування пристроями, а також надмірного використання цифрових та мобільних пристроїв.

6. **Присутність і комунікації.** Ця галузь стосується розвитку особистісних і міжособистісних якостей, що підтримують цифрових громадян у побудові та підтримці позитивної і послідовної присутності, ідентичності в інтернеті під час онлайн-взаємодії. Він охоплює такі вміння, як онлайн-спілкування та взаємодія з іншими у віртуальних соціальних просторах, а також управління своїми даними.

7. **Активна участь** стосується здатності громадян повністю усвідомлювати те, яким чином взаємодіяти у цифровому форматі середовища, в якому вони перебувають, прийняття відповідальних рішень, активної та позитивної участі у розбудові демократичної культури.

8. **Права та обов'язки.** Цифрові громадяни можуть користуватися правом на конфіденційність, безпеку, доступ та залучення, свободу поглядів. До цих прав дотичні й обов'язки та поведінка: етика та співчуття, обов'язки щодо забезпечення безпечності та відповідальної поведінки у цифровому середовищі.

9. **Конфіденційність та безпека.** Проблеми конфіденційності – це, здебільшого, особистий захист власної інформації та інформації інших осіб у інтернеті. Безпека більше пов'язана з власною обізнаністю щодо різноманітних онлайн-дій та поведінки у мережі. Ця галузь охоплює такі компетентності, як, наприклад, належне управління особистою та іншою інформацією онлайн або безпечне спілкування в інтернеті та у системі Windows (наприклад, використання навігаційних фільтрів, паролів, антивірусних програм та брандмауера), щоб уникнути небезпечних чи неприємних ситуацій.

10. **Поінформованість споживачів.** Усесвітня мережа з усіма її вимірами, такими, як соціальні мережі чи інший віртуальний соціальний

простір, – це середовище, де факт бути цифровим громадянином означає також бути споживачем. Розуміння наслідків комерційної реальності великого простору в інтернеті є однією з складових цифрової компетентності, яку люди, як цифрові громадяни, повинні мати для підтримки власної автономії.

Окрім цих основних галузей учитель має звертати увагу на технологічні аспекти власної цифрової компетентності, зокрема:

- розв’язання технічних проблем – здатність виявляти технічні проблеми у процесі роботи пристроїв і використання цифрових середовищ, вміти їх вирішувати (від виявлення несправностей до усунення суттєвіших складнощів);

- визначення потреб і пошук технологічних відповідей – на основі аналізу потреб здатність виявляти, оцінювати, вибирати, використовувати цифрові інструменти та можливі технологічні відповіді для їх вирішення. Вміння налаштовувати цифрові середовища на особисті потреби (наприклад, за параметром доступності);

- креативне використання цифрових технологій – здатність використовувати цифрові інструменти й технології для створення знань, інноваційних процесів і продуктів; брати індивідуальну і колективну участь у пізнавальній діяльності, щоб розуміти й розв’язувати концептуальні проблеми та вирішувати проблемні ситуації в цифрових середовищах;

- визначення прогалів у цифровій компетентності – здатність усвідомлювати потребу в покращенні або оновленні власної цифрової компетентності; здатність підтримати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; пошук можливостей для саморозвитку та обізнаність щодо сучасної цифрової еволюції.

Саме тому у системі підвищення кваліфікації вчителя варто звернути увагу на те, як відбувається набуття цифрових навичок та компетентності, яка політика існує на рівні підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, вчителів, зокрема, які структури опікуються цими питаннями.

Рада Європи пропонує керуватись такими рекомендаціями у запровадженні цифрового громадянства для фахівців у галузі освітньої політики країн-членів:

- визначити місце наряду, пов’язаного з цифровим громадянством, надати чітке визначення йому та іншим відповідним термінам, а також окреслити очікування для системи освіти;

- визначити адміністративні та юридичні обов’язки керівників шкіл, вчителів, учнів та батьків;

- докласти зусилля щодо залучення батьків до ініціатив учнів та школи з цифрового громадянства;

- створити можливості для призначення спеціального співробітника з цифрової політики в школах;

- розробити та опублікувати плани уроків та ілюстративні можливості для навчання з цифрового громадянства і створити базу даних найцікавіших онлайн-ресурсів;
- впровадити міцні механізми моніторингу для виявлення тенденцій, що виникають унаслідок упровадження цифрового громадянства, а також для відслідковування позитивних та негативних наслідків;
- провести дослідження, враховуючи потреби учнів з цифрового громадянства, а також для того, щоб визначити можливості розвитку цього напрямку, його викладання та прищеплення цінностей, поглядів, навичок, знань та критичного розуміння цифрового та реального світу⁴².

Важливим у контексті цифрового громадянства є питання цифрової безпеки у онлайн-середовищі, що посідає особливе місце у вищезгаданій рамці. Наприклад, цифрова компетентність людини у контексті безпеки має такі основні складники.

Розв’язання технічних проблем – здатність виявляти технічні проблеми у процесі роботи пристроїв і використання цифрових середовищ, вміти їх вирішувати (від виявлення несправностей до усунення суттєвіших складнощів).

Визначення потреб і пошук технологічних відповідей: на основі аналізу потреб здатність виявляти, оцінювати, вибирати, використовувати цифрові інструменти та можливі технологічні відповіді для їх вирішення. Налаштовувати цифрові середовища на особисті потреби (наприклад, за параметром доступності).

Креативне використання цифрових технологій: здатність використовувати цифрові інструменти й технології для створення знань, інноваційних процесів і продуктів; брати індивідуальну і колективну участь у пізнавальній діяльності, щоб розуміти й розв’язувати концептуальні проблеми та вирішувати проблемні ситуації в цифрових середовищах.

Визначення прогалів у цифровій компетентності: здатність усвідомлювати потребу в покращенні або оновленні власної цифрової компетентності; бути здатним підтримати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; шукати можливості для саморозвитку та бути обізнаним щодо сучасної цифрової еволюції.

Європейські освітні спільноти, зокрема мережа «Освіта з питань демократії та прав людини в Європі» (англ., DARE Network) пропонує бачення *цифрової трансформації освіти для демократичного громадянства* (авт. Н.-Е. Ціммерман) (Рис.4). Така дискусія сьогодні ведеться у контексті так званої розширеної *цифрової педагогіки* як відповіді на виклики та потреби інформаційного суспільства, що розвивається. Це пов’язано з тим, що в останні десятиліття освітні кола відчули збільшення

⁴² Council of Europe. The Multi-Stakeholder Consultation. Report. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/a-multi-stakeholder-consultation>.

уваги до питань медіа-освіти, необхідності формування цифрових компетентностей, що відображено у структурі Рамки цифрової компетентності для громадян (DigComp). За умови прискореної цифрової трансформації освіти сьогодні виокремлюються **нові тренди**, а саме:

платформізація (цифрові інфраструктури змінили спосіб організації роботи та послуг або управління інфраструктурою). Тому важливим стає систематичне та критичне розуміння цифрових платформ, їх потужності та впливу на освіту, а також необхідність врахування того, як це може допомогти учням протягом усього життя;

вплив Big Data: вимірювання, потоки даних та відстеження цих потоків відіграють все більш важливу роль у всіх сферах життя. Зокрема, це стосується власного фізичного стану, умов проживання, перебування у громадських місцях, на роботі та ін. Тому здатність усвідомлювати, контролювати та створювати індивідуальні уявлення в цифровій сфері, розуміти технічні поняття цих явищ є важливими для учнів. У даному контексті на перший план виходять знання про штучний інтелект та про великі дані (Big Data);

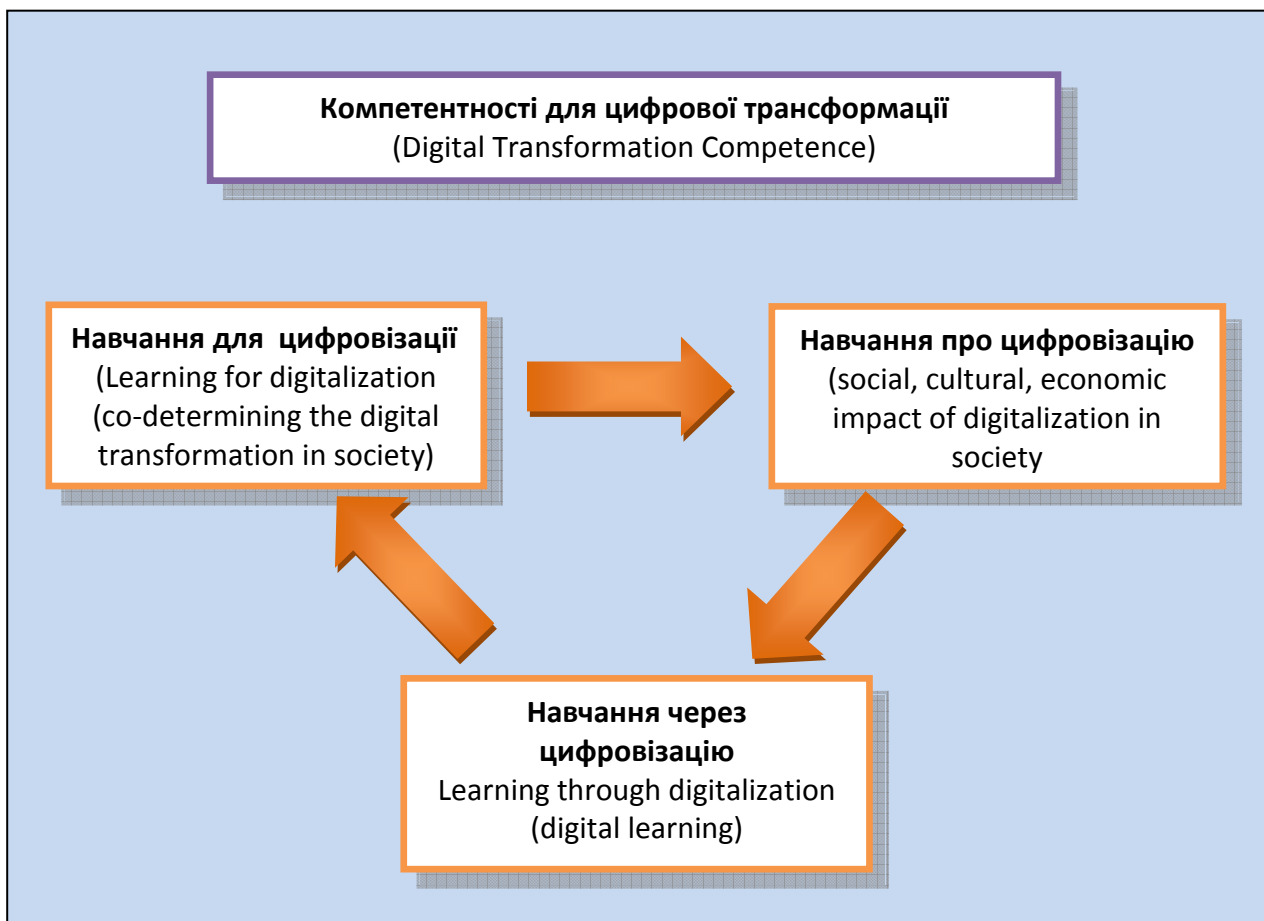

Рис. 4. Цифрова трансформація та перспективи освіти для демократичного громадянства (за матеріалами DIGIT-AL Toolbox, www.dtttools.eu)

цифрові права, як розширення офлайн-прав: цей аспект пов'язаний з тим, як особа усвідомлює свої права в Інтернеті. Сьогодні ведуться дискусії щодо того, як дотримуватись прав людини та поширювати демократичні принципи на цифрову сферу послідовно застосовувати ці права. Тому освітні кола мають розширити розуміння громадян щодо відповідних прав у цифровому контексті. Особливо вадливо приділяти увагу таким питанням, як інклюзивність, недискримінація, свобода, доступ, захист персональних даних, свобода слова, автономія, цілісність послуг та пристроїв, авторські права, права користувача;

економічні дані та мережно-культурні знання: пов'язані з конкурентною та технологічною політикою щодо того, яка форма цифрової економіки є соціально бажаною та як має бути структурований і розвиватися майбутній Інтернет (економічні дані). Це також включає здатність до спільного створення мережних культур, оскільки це соціальні та культурні конструкції;

глобальна компетентність пов'язана з вміннями вивчати світ, сприймати різні точки зору, ефективно спілкуватись та взаємодіяти з різними аудиторіями та вміти адаптуватись до змін у різних ситуаціях. У цьому контексті важливо усвідомлювати те, яку роль відіграють цифрові технології та яким чином їх застосовувати.

Саме тому слід звернути увагу на те, як відбувається набуття цифрових навичок і компетентностей, яка політика існує на рівні підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, вчителів, зокрема, які структури опікуються цими питаннями. Важливим є розроблення та впровадження національної програми цифрової освіти, що має передбачати володіння і доступ до технологій, оскільки саме у цій сфері вони розподілені нерівномірно, що посилює нерівність і перешкоджає соціально-економічній мобільності людини.

IV. Пропозиції та перспективи розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні з урахуванням досвіду країн – членів Ради Європи

Найважливішим завданням освіти в Україні є формування громадян, здатних жити та розвиватись у демократичному суспільстві, сприяти їхній обізнаності та вмінню реагувати на потреби та виклики сучасного світу, дотримуватись демократичної культури співіснування, запобігати порушенню прав людини та дотримуватись верховенства права на основі демократичних принципів співжиття у європейському суспільстві.

Проведений аналіз дозволяє виокремити основні *пропозиції та перспективи реалізації ОДГ в Україні*:

– Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини має бути включена до пріоритетних сфер розбудови української школи, відображена у основних рекомендаційних, концептуальних, законодавчих документах з освітньої політики України. При цьому рекомендаційні та концептуальні документи РЄ мають слугувати орієнтиром такого включення.

– Необхідним є *розроблення концептуальних положень щодо впровадження ОДГ на рівні шкільної освіти, плану дій і дорожньої карти, забезпечення обґрунтування механізмів і моделей* такого впровадження на рівні ЗЗСО, громади, області, країни. Важливим є *врахування положень Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини РЄ*.

– Важливим є *науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення впровадження ОДГ, заохочення до співпраці у цьому напрямі міжнародних організацій, організацій громадянського суспільства, всіх зацікавлених сторін*.

– При розробленні освітньої політики впровадження ОДГ слід *врахувати її наскрізний, міжпредметний характер та взаємоперетини з іншими сферами освіти, що пов'язані з демократичним громадянством* (громадянська освіта, полікультурна/міжкультурна освіта, парламентська просвіта, споживча освіта, освіта з питань збереження довкілля, гендерна освіта, європейські студії та ін.).

– Важливим для закріплення позиції ОДГ у шкільній освіті є *внесення відповідних показників успішності впровадження ОДГ, що демонструють досягнутий прогрес, до системи моніторингу якості освіти в Україні*. Проведення досліджень, опитувань громадської думки на постійній основі є важливим для визначення ступеня прогресу ОДГ у країні. Також проведення *публічних дебатів і консультацій* щодо реалізації ОДГ у шкільній освіті має стати одним із механізмів покращення якості її впровадження.

– Сучасним напрямом розбудови ОДГ є *цифрове громадянство та освіта з цифрового громадянства*. При розробленні концептуальних положень і механізмів впровадження ОДГ необхідно врахувати складники та взаємоперетини ОДГ із цифровим громадянством, а *інструменти та засоби цифрового освітнього середовища мають стати складниками у розбудові демократичного середовища ЗЗСО*.

– При створенні алгоритмів і педагогічних моделей запровадження ОДГ у шкільну освіту України необхідно *використати моделі та підходи країн РЄ*, а також програм і проєктів, що успішно здійснювались у країнах Східного партнерства та інших країнах РЄ. Серед цих моделей важливо *звернути увагу на загальношкільний підхід*, що забезпечує наскрізне та цілісне впровадження ОДГ, залучення всього колективу ЗЗСО та громади до впровадження ОДГ. Особливо необхідно виокремити досвід програми Європейського центру ім. Вергеланда «Демократична школа», проєкти з громадянської освіти Всеукраїнської асоціації вчителів історії «Нова Доба», Українсько-швейцарського проєкту «Розвиток громадянських компетентностей» та ін.

– При розбудові середовища для ОДГ важливо врахувати *роль молоді та молодіжної політики*, що має вплив на формування цінностей шкільної молоді, важливо у цьому напрямі узгоджувати плани дій із відповідними структурами, що відповідають за молодіжні та шкільні обміни, міжнародну співпрацю, молодіжні проєкти та програми місцевого та національного рівня.

– Для розбудови та підтримки *інформаційно-освітнього середовища ЗЗСО* важливим є проєктування інструментальної системи такої підтримки, де цифрові засоби та інструменти мають відігравати важливу роль. Розроблення та запровадження інструментальної системи підтримки освітнього середовища ЗЗСО для реалізації ОДГ є одними з ключових чинників в умовах сьогодення.

– Освітні програми та плани мають бути оснащені відповідними методиками щодо впровадження ОДГ та чіткими роз'ясненнями щодо можливостей *інтегрування тематик ОДГ у навчальні предмети*. Необхідно розробити низку навчально-методичних матеріалів, що базуються на підходах РЄ, які узгоджуються з чинними освітніми стандартами та типовими програмами, містять зрозумілі та чіткі рекомендації для вчителів щодо місця ОДГ у шкільній освіті, змісту, форм, методів роботи з учнями у класі та у позакласній діяльності. Врахування проєктних та інших активних методів роботи з учнями має бути пріоритетом при виборі освітніх методик. Обмін досвідом між школами на різних рівнях є особливо важливим.

– Важливими є посилення співпраці з питань демократичного громадянства та підтримки ОДГ із місцевими органами влади, засобами масової інформації та організаціями громадянського суспільства, міжнародна співпраця, зокрема з інститутами РЄ.

– Особливу увагу варто звернути на *підготовку та підвищення кваліфікації вчителів у сфері впровадження ОДГ*, необхідно розробити відповідні програми у ЗВО та ППО, а також врахувати можливості ОГС здійснювати таку діяльність з колективами ЗЗСО та вчителями.

Виокремлені у процесі дослідження положення, отримані результати та виявлений досвід країн–членів РЄ, на наш погляд, можуть бути використаними такими зацікавленими сторонами в Україні:

– **урядовими установами**, зокрема Міністерством освіти і науки, Міністерством соціальної політики, Міністерством молоді та спорту, Освітнім омбудсменом та Уповноваженим Верховної Ради з прав людини, управліннями освіти на різних рівнях та іншими органами влади й виконавчими органами (для розроблення планів дій, програм, проведення заходів, спрямованих на підтримку освіти для демократичного громадянства та захист прав суб'єктів освітнього процесу). Така підтримка полягає у створенні та закріпленні у законодавчих, нормативних документах статусу ОДГ, окресленні концептуальних положень і відповідальних сторін для її впровадження;

– **зкладами післядипломної педагогічної освіти, педагогічними ЗВО та іншими установами**, що здійснюють підготовку та підвищення кваліфікації вчителів (для розроблення програм з ОДГ, що враховують інтегрований характер цього напрямку, проведення навчальних заходів (курсів із підготовки до впровадження ОДГ у школі, тренінгів (навчання) з ОДГ, практичних обмінів досвідом, запровадження та методичного супроводу онлайн-заходів із підвищення кваліфікації вчителів із питань ОДГ, інформування про нові онлайн-можливості для вчителів та учнів (наприклад, залучення до мережі онлайн-ресурсу «3D-Демократія»), консультування щодо здійснення заходів з ОДГ, дистанційного навчання на базі ЗЗСО та окремих досвідчених вчителів);

– **науково-дослідними установами**, зокрема в системі НАПН України (для проведення наукових досліджень, створення мережі експериментальних закладів (передусім ЗЗСО) та вивчення їх досвіду впровадження ОДГ, розроблення інструментів та методик підтримки ОДГ у ЗЗСО та онлайн-навчання з різних предметних галузей, виявлення проблем та пропонування інноваційних, ефективних науково обґрунтованих дидактичних рішень щодо інтегрування ОДГ у зміст шкільних предметів; розроблення моделей підтримки демократичного середовища у ЗЗСО, розроблення онлайн-інструментів і засобів, науково-методичного супроводу, що забезпечать вчителів і систему підвищення кваліфікації новітніми розробками);

– **зкладами загальної середньої освіти та іншими зкладами формальної та неформальної освіти** для навчання дітей, молоді та дорослих (для створення демократичного середовища, отримання та налагодження навчально-методичного супроводу та системи інформаційної підтримки ОДГ, для побудови каналів комунікації з місцевими громадами, ЗМІ та

зацікавленими сторонами у процесі ОДГ, онлайн-підтримки та залучення усього педагогічного колективу закладу до розроблення навчальних планів з ОДГ та відповідної проєктної діяльності у закладі, створення можливостей участі у демократизації освітнього середовища для учнів та батьків в умовах конкретного регіону та закладу освіти, швидкого реагування на потреби вчителів та учнів, підтримки вчительських інновацій);

– **іншими зацікавленими сторонами**, зокрема організаціями громадянського суспільства (для підтримки ОДГ у ЗЗСО та інших закладах освіти, можливостей проведення обміну досвідом та навчання вчителів та учнів, створення спільних проєктів та залучення шкільної молоді до громадського життя регіону, моніторингу дотримання прав учнів на освіту та розбудову демократичного середовища у закладах освіти, особливо в умовах карантину).

Загалом питання розбудови ОДГ в Україні має перейти у діяльнісну площину, важливо *відійти від декларативного підходу* та створити необхідні умови для розбудови в ЗЗСО демократичного освітнього середовища, створення можливостей для здобуття учнями знань, набуття вмінь і компетентностей культури демократії.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

Інтегрування тематик із демократичного громадянства у зміст навчальних програм у європейських країнах

Підходи до навчання громадянства згідно з національними навчальними програмами для початкової, загальної середньої освіти та початкової професійної освіти та навчання (IVET на базі школи (МСКО 1-3), 2016/2017 рр. (Citizenship Education at School in Europe 2017. Annexes: National Information and Websites. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 58 p. – doi:10.2797/1072)

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
БЕЛЬГІЯ (ФРАНЦУЗЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО)		
Наскрізний тематичний підхід	Теми внесено до загальних цілей	1-6, 7-8, 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в більшість предметів і зокрема	Географія та історія, французька, мови, фізична освіта, мистецтвознавство, моральне виховання, релігія	1-6, 7-8
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Історія Комплексний курс історії та географії	9-12 (основні предмети) 9-12 (початкова професійна освіта та навчання)
Обов'язковий окремий предмет	Освіта з філософії та громадянства	1-6
БЕЛЬГІЯ (НІМЕЦЬКОМОВНЕ СПІВТОВАРИСТВО)		
Наскрізний тематичний підхід	Теми внесено до загальних цілей Рамкові настанови, орієнтовані на інформаційну та медіаграмотність	1-6, 7-8 1-6, 7-8, 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Історія, географія та німецька мова як рідна мова	1-6, 7-8, 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Моральне виховання, релігія	1-6, 7-8, 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
БЕЛЬГІЯ (ФЛАМАНДСЬКА СПІЛЬНОТА)		
Наскрізний тематичний підхід	Міжпредметні теми у навчальних програмах (включає політично-юридичний, соціально-економічний та	7-8, 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	соціокультурний контексти)	
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Людина та суспільство	1-6
БОЛГАРІЯ		
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Людина та суспільство Історія та цивілізація, географія та економіка Соціальні науки Гуманітарні науки	3-4 5-7 11-12 (загальна середня освіта) 11-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Соціальні науки	11-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	11-12 (загальна середня освіта)
Необов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	11-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА		
Наскрізний тематичний підхід	Мислення в європейському та глобальному контексті, полікультурна освіта, екологічна освіта, медіаосвіта, особиста та соціальна освіта Демократичне громадянство Демократичне громадянство, екологічна освіта	1-5, 6-9, 10-13 (загальна середня освіта) 1-5, 6-9 10-13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано у інші обов'язкові навчальні галузі	Людина та світ Людина та суспільство (громадянська освіта) Люди та суспільство (основи громадянських та суспільних наук) Основи громадянської освіти або соціальних наук Інтегрована в інші обов'язкові або необов'язкові напрями навчання	1-5 6-9 6-9 10-11 (загальна середня освіта) 10-11/12/13 (2) (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 12-13 (загальна середня освіта)
ДАНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей	1-7, 8-10,11-13

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
Інтегровано в більшість обов'язкових предметів, зокрема	Датська мова, медичне та сексуальне виховання, сімейне виховання Історія Датська мова, соціальні студії, медичне та сексуальне виховання, сімейне виховання Соціальні студії та основи здоров'я (громадянська освіта) Соціальні студії (громадянська освіта)	1-7 3-7 8-9 11 (основна програма) (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 11-13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
НІМЕЧЧИНА		
Наскрізний тематичний підхід	Міжкультурна освіта, історична та політична освіта, демократична освіта, освіта з прав людини, медіаграмотність	1-4, 5-9, 10-13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Соціальні науки Мова Історія, суспільні науки, політична / громадянська освіта (5), мови	1-4 1/2/3-4 5-9, 10-13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика /релігія	1-4, 5-9, 10-13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЕСТОНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Соціальна та громадянська компетентність, культурні та ціннісні компетентності, комунікаційна компетентність та підприємницька компетентність	1-6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в більшість обов'язкових предметів, зокрема	Розвиток особистості, соціальна та медична освіта, мова та література Історія Історія, мова та література	1-6, 7-9 5-6 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта та освіта для демократичного громадянства	6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ІРЛАНДІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей	1-6, 7-9

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети та області навчання	Соціальна, особиста та медична освіта («Я та інші», «Я та світ»), соціальна, екологічна та наукова освіта Історія, географія, наука, соціальна, особиста та медична освіта	1-6 7-9
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська, соціальна та політична освіта	7-9
Факультативний окремий предмет	Політика та суспільство	11-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ГРЕЦІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Гнучкі зони творчої діяльності, міжнавчальна діяльність Внесені до загальних цілей	1-6,7-9 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Грецька мова та література Вивчення навколишнього середовища Історія та релігійна освіта Фізика, фізичне виховання Історія, релігійна освіта, грецька мова та література, давня мова, наука, фізичне виховання Давня мова Філософія	1-6 1-4 3-6 5-6 7-9,10-12 10-11 11
Інтегровано в інші факультативні предмети	Давня мова	12
Обов'язковий окремий предмет	Соціальна та громадянська освіта Громадянська освіта	5-6, 9 10-11 (загальна середня освіта), 10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ІСПАНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей Громадянська та конституційна освіта	1-6, 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 7-9, 10-12, 10 (початкова професійна освіта та навчання IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Природничі науки, суспільні науки, іспанська мова та	1-6

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	література, математика, перша іноземна мова Біологія та геологія, фізика та хімія, географія та історія, іспанська мова та література, математика, перша іноземна мова Іспанська мова та література, перша іноземна мова Географія та історія, математика Філософія Іспанська історія	7-9 10-12 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта) 11 (загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етичні цінності	7-9, 10 (загальна середня освіта)
Інтегрований у модулі професійного навчання	Комунікація та суспільство I та II Навчання та профорієнтація, підприємництво та підприємницька ініціатива, навчання на робочому місці	10-11 (базові цикли професійної підготовки) (IVET) 11-12 (проміжні цикли професійної підготовки) (IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Освіта для демократичного громадянства та права людини	5 (Андалусія), 8 (Естремадура)
Необов'язковий окремий предмет	Етичні та моральні цінності Соціальні та громадянські права Культура та моральні цінності Освіта для демократичного громадянства та права людини	1-6 (Галіція) 1-6 7-9 (Каталонія) 9 (Андалусія, Арагон, Канарія), 11-12 (загальний - Андалусія), 11 (загальний - Арагон)
ФРАНЦІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта та особиста освіта Трудове навчання, міждисциплінарний предмет (стійкий розвиток, інформація, комунікація, громадянство) Трудове навчання з наставником (ТРН) (етика та відповідальність, індивідуальні та колективні права, нерівності) Громадянські цінності	1-5, 6-9 6-9 10-12 1-5, 6-9, 10-12, 10-11 (IVET), 12-13 (IVET), 11-13 (IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія та географія, французька мова, фізкультура і спорт Історія та географія, французька мова, фізичне виховання та	1-5, 10-11 (IVET), 12-13 (IVET), 11-13 (IVET) 6-9, 10-12

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	спорт, наука про землю та життя Філософія	12
Інтегровано в інші факультативні предмети	Економіка та соціальні науки	11-12
Обов'язкові окремі предмети	Моральне виховання та громадянська освіта	1-5, 6-9, 10-12, 10-11 (9) (IVET), 12-13 (10) (IVET), 11-13 (11) (IVET)
ХОРВАТІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта Навчальна програма з громадянської освіти	1-3, 4-8 9-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Окремий початковий предмет	Політика та економіка	12 (general and IVET)
Факультативний окремий предмет	Громадянська освіта	8
ІТАЛІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі Вкладено в загальні цілі, а також цілі більшості предметів	1-6, 7-9 10-12
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Основи здоров'я Сучасна грецька мова, література, давньогрецька, релігієзнавство, іноземні мови, фізичне виховання, біологія, домашня економіка, мистецтвознавство Сучасна грецька, література, латинська, давньогрецька, релігієзнавство, іноземні мови, фізичне виховання Біологія	1-6 7-9 10-12 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Економіка, мистецтво Соціологія, психологія, філософія, біологія, домашня економіка	10-12 (загальна середня освіта) 11-12 (загальна середня освіта)
Обов'язків окремий предмет	Громадянство	12 (загальна середня освіта)
ЛАТВІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі	1-6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші	Латвійська мова, іноземна мова,	1-6, 7-9, 10-12 (загальна

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
обов'язкові предмети	історія світу та історія Латвії, спорт, література Етика, ІКТ, природознавство, суспільствознавство, музика, образотворче мистецтво, домашня економіка та технології ІКТ, географія, соціальні студії, музика, візуальне мистецтво, домашня економіка та технології Природничі науки ІКТ, музика, економіка, медична освіта	середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET) 1-6 7-9 10-12 (загальна середня освіта) 10-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, ІКТ, географія, музика, образотворче мистецтво, економіка, політика та права, література, культурологія, медична освіта Географія, політика та права, природознавство	10-12 (загальна середня освіта) 10-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЛИТВА		
Наскрізний тематичний підхід	Соціальні, громадянські, культурні та комунікативні компетентності, закладені в них загальні цілі	5-10 (загальна середня освіта), 11-12 (загальна середня освіта), 9-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Відкриття світу Історія, географія, литовська мова та література, мови Безпека людини, економіка та підприємництво Інтегровані курси з суспільних наук	1-4 5-10 (загальна середня освіта), 11-12 (загальна середня освіта), 9-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 5-10 (загальна середня освіта) 11-12 (загальна середня освіта), 9-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, релігія Етика, релігія, право, філософія,	5-10 (загальна середня освіта), 9-12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	економіка та підприємництво	11-12 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	9-10 (загальна середня освіта), 9/10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЛЮКСЕМБУРГ		
Наскрізнний тематичний підхід	Підходи до взаємовідносин	1-6
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія, географія Життя та суспільство	1-6 7-9, 10-11 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Освіта для демократичного громадянства Громадянська освіта Знання сучасного світу	10-11 (загальна середня освіта), 10-13(початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 12 12-13(загальна середня освіта)
УГОРЩИНА		
Наскрізнний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі	1-4, 5-8, 9-13 (загальна середня освіта), 9-11 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія соціальних досліджень та Громадянознавчі студії Розвиток громади	5-8, 9-12 (загальна середня освіта) 9-11(початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика Географія	1-4, 5-8, 9-12 (загальна середня освіта) 7-8
Обов'язковий окремий предмет	Соціальні студії	9-10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Факультативний окремий предмет	Родинознавство Соціально-економічні та громадянські студії	1-4, 5-8 11-12 (загальна середня освіта)
МАЛЬТА		
Наскрізнний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі та теми «освіта для сталого розвитку», «освіта для підприємницької творчості та інновацій», «освіта для різноманітності»	1-6, 7-9, 10-11 (загальна середня освіта), 12-13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Соціальні студії, розвиток особистості, соціальний та кар'єрний розвиток Особистий, соціальний та кар'єрний розвиток	3-6,7-9 10-11 (загальна середня освіта), 12 (початкова

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	Соціальні студії	професійна освіта та навчання (IVET) 10-12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, релігійне виховання Європейські студії, історія, географія, етика, релігійна освіта	1-6, 7-9, 10-11 (загальна середня освіта) 9,10-12 (загальна середня освіта)
НІДЕРЛАНДИ		
Інтегровано в інші освітні галузі обов'язкового навчання	Особиста та світова орієнтація, людина та суспільство	1-6
Інтегровано у обов'язкові результати навчальних досягнень	Людина та суспільство, людина та навколишнє середовище	7-9 (підготовча прикладна освіта середнього рівня (VMBO) – старший рівень загальної безперервної освіти (HAVO), 9-10
Інтегровано у обов'язкові навчальні галузі	Соціальні студії	10-12 (загальна середня освіта)
Окремий предмет або інтегрований (автономія школи)	Громадянська освіта	(початкова професійна освіта та навчання (IVET)
АВСТРІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта як принцип інтегральної освіти	1-4, 5-8, 9-12 (загальна середня освіта), 9-12/13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Загальні та соціальні студії Історія, соціальні студії, громадянська освіта Варіативний компонент	1-4 6-8, 9-12 (загальна середня освіта) 9-11 / 12/13 (середня технічна та професійно-технічна школа, коледж для вищої професійної освіти та школа середньої професійної освіти) (IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Варіативний компонент	9-12 (загальна середня освіта), 9-13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	10-13 середня професійно-технічна школа / учень наставника на рівні професійної освіти та навчання (IVET)
ПОЛЬЩА		
Наскрізний тематичний	Ключові навички:	1-6, 7-9, 10-12

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
підхід	аргументування, академічне мислення, комунікація, критичний аналіз інформації, робота в команді тощо. Ключові ставлення: активне громадянство, почуття ініціативи, протидія дискримінації тощо, закладене в загальних цілях	(загальноосвітня та основна професійно-технічна школа), 10-13 (технікум) (IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія та суспільство Вступ до підприємливості	4-6 10-12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET, 10-13 (технікум) (IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика	1-6, 7-9, 10-12 (загальна та основна професійно-технічна школа (IVET), 10-13 (технікум) (IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Історія та суспільство Суспільствознавство	10-12 (загальний), 10-13 (технікум) (IVET) 7-9, 10/11/12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET), 10/11/12/13 (технікум) (IVET)
Факультативний окремий предмет	Суспільствознавство	10-12 (загальний), 10-13 (технікум) (IVET)
ПОРТУГАЛІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта	1-6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Сучасний світ, інтегровані тематики	10-12 (курси професійного навчання та майстерності) (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта та сучасний світ Громадянознавство та суспільство	6-9 (курси з навчання та тренінги (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET) 10-12 (курси навчання та тренінги) (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET)
РУМУНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Включено до загальних цілей	10-12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET)

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Розвиток особистості Філософія	1-3 13(загальна середня освіта)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Філософія дитини Гуманітарне міжнародне право, освіта з прав інтелектуальної власності, освіта для розвитку Соціологія	4-5 10-13(загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта Громадянська культура	4-5 8-9
Факультативний окремий предмет	Освіта для суспільства Європейська освіта Громадянська культура, морально-громадянська освіта Громадянська культура, освіта з прав дитини Полікультурна освіта Громадянська освіта, компетентність у ЗМІ, освіта для демократичного громадянства та прав людини, міжкультурна освіта, інститути Європейського Союзу суспільствознавство, права дітей / служби захисту дітей	1-3 4-5 6 7 6-9 10-13(загальна середня освіта) 13(загальна середня освіта)
СЛОВЕНІЯ		
Наскрізні теми	Включено до загальних цілей	
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Словенська мова Суспільство Історія, географія Словенська мова, історія, географія Соціологія Словенська мова Соціальні науки або соціальні та природничі науки Історія, соціологія, географія	1-6 4-5 6 7-9,10-13 (загальна середня освіта) 11 або 12/13 (загальна середня освіта) 10-13 (усі програми IVET) 10-11 / 12 (2 та 3-річні програми IVET) 10-13 (4-річні програми IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Різні предмети з галузі природничих та технічних, суспільних та гуманітарних наук	7-9
Обов'язків окремий предмет	Патріотична та громадянська культура та етика	7-8
Обов'язкові окремі модулі	Культура громадянства, освіта для миру, сім'ї та ненасильства	10 або 11 або 12 або 13 (загальна середня освіта)
Факультативний окремий предмет	Культура громадянства	9

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
СЛОВАЧЧИНА		
Наскрізна тема	Особистий та соціальний розвиток, медіаосвіта, полікультурна освіта, регіональна освіта та народна культура Особистий та соціальний розвиток, медіаосвіта, полікультурна освіта	1-4, 5-9 10-13 (загальна середня освіта)
Інтегрована в інші обов'язкові предмети	Батьківщина	3-4
Інтегрована в інші факультативні предмети	Етика	1-4, 5-9, 10-13 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	6-9, 10-13 (загальна середня освіта), 10-13 (IVET)
ФІНЛЯНДІЯ		
Наскрізнi теми	Трансверсальні компетентності «Участь, залучення та побудова стійкого майбутнього» Багатопрфільні модулі навчання Активне громадянство, підприємництво та світ праці, багатопрфільні навчальні модулі Взаємодія та співробітництво, стійкий розвиток, активне громадянство та різні культури, закладені в ключових компетентностях для навчання протягом усього професійного рівня	1-6, 7-9 10-12 (загальна середня освіта) 10-12 (IVET)
Інтегрується в більшість інших обов'язкових та факультативних предметів		1-6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта)
Інтегрується в інші обов'язкові предмети		10 або 11 або 12(загальноосвітня та основна професійно-технічна школа - IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Суспільствознавство Громадянські вміння та навички трудового життя	4-6, 7-9, 10-12 (загальна середня освіта) 10 або 11 або 12 (IVET)
Факультативний окремий предмет	Суспільствознавство (1 курс)	10-12 (загальна середня освіта)
ШВЕЦІЯ		
Наскрізнi теми	Вкладені в загальні цілі	1-6, 7-9, 10-12 (загальна

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
		середня освіта та IVET)
Інтегрована в інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство Історія, релігія, географія Соціальні дослідження, історія, релігія	1-6 4-6, 7-9 10-12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрована в інші факультативні предмети	Географія	10-12 (загальна середня освіта та IVET)
ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО (АНГЛІЯ)		
Не вказано (Незаконна програма навчання (25))	Громадянство	1-6
Окремий предмет / статутна програма навчання (26)	Громадянство	7-9, 10-11 (загальна середня освіта та IVET)
ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО (УЕЛЬС)		
Наскрізні теми	Освіта для сталого розвитку та глобального громадянства Особистий та соціальний розвиток, добробут та культурне різноманіття	1-6, 7-9, 10-11 (загальна інформація та IVET) 1-2
Інтегрований у обов'язковий напрям навчання	Розвиток особистості та суспільствознавство (теми: сталий розвиток та глобальний розвиток, активне громадянство)	3-6, 7-9, 10-11 (загальна середня освіта та IVET)
ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО (ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ)		
Наскрізні теми	Навички мислення та можливості особистості	1-7, 8-10, 11-12(загальна середня освіта та IVET)
Інтегрована в галузі обов'язкового навчання	Розвиток особистості та взаєморозуміння (напрями: взаєморозуміння в місцевій та широкій громаді, самоусвідомлення та здоров'я) Навчання для життя та праці (місцеве та глобальне громадянство, особистісний розвиток)	1-7 11-12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрований у всі сфери обов'язкового навчання	Зокрема: навчання для життя та праці (місцеве та глобальне громадянство, особистісний розвиток)	8-10
ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО (ШОТЛАНДІЯ)		
Наскрізні теми	Успішність та впевненість в собі, відповідальні громадяни та ефективні учасники	1-7, 8-11, 11-13 (загальна середня освіта), 12-14 (IVET)
Інтегрована більшість обов'язкових напрямів навчання і зокрема	Здоров'я та благополуччя Суспільствознавство	1-7 8-11, 11-13 13 (загальна середня освіта), 12-14 (IVET)

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА		
Обов'язковий окремий предмет	Демократія та права людини	9, 13 (загальна середня освіта), 12 (IVET)
ШВЕЙЦАРІЯ		
Наскрізні теми	Вбудовано в загальні цілі	1-6, 7-9, 10-13 (загальна та IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Гуманітарні та соціальні науки Гуманітарні та соціальні науки (історія, політика)	1-6, 7-9 10-12 (загальна середня освіта),
Інтегровано в інші обов'язкові навчальні галузі	Суспільство (етика, ідентичність та соціалізація, культура, екологія, політика, право) Історія та політика (політика та демократія, глобалізація, історія)	10-12 / 13 (IVET) 13 (IVET)
ІСЛАНДІЯ		
Наскрізні теми	Шість основних стовпів: «демократія та права людини», «рівність», «творчість», «освіта для сталого розвитку», «грамотність у широкому розумінні» та «здоров'я та добробут» Два основні опори: демократія та права людини – це основні опори	4-7, 8-10 11-14 (загальна середня та IVET (29))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство	4-7, 8-10
ЛІХТЕНШТЕЙН		
Наскрізні теми	5 ключових навичок / здібностей (мережеве мислення, усвідомлення суб'єктивності, почуття солідарності, здатність брати на себе відповідальність, сміливість та оптимізм) та 5 крос-навчальних цілей навчання (взаємопов'язаність / взаємозалежності, образ та сприйняття, різноманітність та справедливість, конфлікти та вирішення конфліктів, зміни / виклики та майбутнє), закладені в загальних цілях Вкладені в загальні цілі	1-5,6-9 10-12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Людина та довкілля, релігія та культура, життєві навички Людина та довкілля (висвітлюють теми: суспільні	1-5 6-9

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
	науки, життєві навички, релігія та культура, історія, економіка, засоби масової інформації) Історія, етика, право та економіка (уряд), життєві навички	10-12 (загальна середня освіта)
ЧОРНОГОРІЯ		
Наскрізнi теми	Вкладені в загальні цілі	1-5, 6-9, 10-13 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегровано у інші обов'язкові предмети	Наука та суспільствознавство Суспільствознавство Історія Психологія Філософія Соціологія	1-3 4-5 6-9, 10-13 (загальна середня освіта та IVET) 11 (загальна середня освіта та IVET) 13 (загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегровано у інші факультативні предмети	(дослідження в) гуманітарного права	8-9
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	6-7
Факультативний окремий предмет	Громадянська освіта	10-13 (загальна середня освіта), 13-14 (IVET)
КОЛИШНЯ ЮГОСЛАВСЬКА РЕСПУБЛІКА МАКЕДОНІЯ		
Інтегровано у інші обов'язкові предмети	Суспільство (вихованці та їх спілкування з іншими, учнями та їх поведінка в тому місці, де вони живуть) Суспільство (муніципалітети, селища) Соціологія	1-3 4-5 11 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	8-9, 13 (IVET)
НОРВЕГІЯ		
Наскрізнi теми	Вкладені в загальні цілі	1-7, 8-10, 11-13 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрований у інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство (історія, географія, громадянське життя), знання християнства, релігії, філософії життя та етики Суспільствознавство (історія, географія, громадянське життя)	1-7, 8-10 11-12 (загальна середня освіта), 12 (IVET)
Факультативний окремий предмет	Практична демократія, зокрема: Політика: індивід та суспільство	8-10 12-13 (загальна середня освіта та IVET)

Підходи до навчання	Тематика/предмети/змістові лінії	Класи
СЕРБІЯ		
Окремий обов'язковий предмет	Громадянська освіта – знання про себе та інших Громадянська освіта	1-4 5-8, 9-12 (загальна середня освіта та IVET)
ТУРЕЧЧИНА		
Наскрізні теми	Вкладені в загальні цілі	1-4, 5-8
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Наука про життя Англійська мова, релігійна культура та етика Англійська, арабська Історія турецької революції та кемалізм Суспільствознавство Соціологія Друга іноземна мова Арабська Історія Соціологія та освіта, соціологія II Дослідження у суспільних науках Професійний розвиток (ефективна комунікація, захист навколишнього середовища та професійна етика та модулі Ahi)	1-3 4, 5-8, 9-12 (загальна середня освіта) 5-8 5-7, 11 (загальна середня освіта) 4, 5-7 11 (загальна середня освіта) 9-12 (загальна середня освіта) 9-10 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта) 11-12 (загальна середня освіта) 9 (IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Права людини, демократичне громадянство	4
Факультативний окремий предмет	Закон та право Демократія та права людини	5-8 9/10/11/12 (загальна середня та IVET)

Пояснення до таблиці: IVET (англ. *Initial vocational education and training*) – початкова професійна освіта та навчання; ISCED (англ. *International Standard Classification of Education*) – Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО); VMBO – підготовча прикладна освіта середнього рівня; HAVO – старша загальна середня освіта (12–17 років).

ДОДАТОК 2.

Зміст курсу з освіти для демократичного громадянства за версією Р. Голлоба та П. Крапфа (Рада Європи)⁴³

№ теми	Назва	Ключове поняття ОДГ/ОПЛ	Навчання демократії та прав людини		
			«про»	«через»	«для»
Частина 1. Особистість та громада					
1	Стереотипи та упередження. Що таке ідентичність? Як я переконую інших, як вони мене сприймають?	Ідентичність Індивідуальність та громада	Взаємне сприйняття Стереотипи Упередження Індивідуальність та групова ідентичність	Переключаємось на перспективи	Розпізнаємо та обговорюємо стереотипи та перспективи
2	Рівноправність. Чи є ти більш рівноправним, ніж я?	Рівноправність Дискримінація Соціальна справедливість	Дискримінація в суспільстві Рівноправність як фундаментальне право людини	Розуміння різниці та подібності Переходимо до перспективи жертв дискримінації	Робимо виклики дискримінації Моральне розмірковування
3	Різноманітність та плюралізм. Як люди можуть жити разом у мирі?	Різноманітність Плюралізм Демократія	Плюралізм та його обмеження Рівні права та освіта Захист уразливих осіб і груп засобами договорів із прав людини	Толерантність Фокус більше на аспектах, ніж на людях	Демократична дискусія Дослідницькі дебати Переговори
4	Конфлікт. Що робити, якщо ми не згодні?	Конфлікт Мир	Ситуація успішного вирішення конфлікту. Бажання, потреби, компроміс	Ненасильство	Шестиступенева модель вирішення конфлікту
Частина 2. Беремо відповідальність					
5	Права, свободи та	Права	Базові потреби	Усвідомлення	Визначаємо та

⁴³ Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для загальноосвітніх навчальних закл. / Р. Голлоб та ін.; пер. з англ., наук. ред. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 3. 212 с.

	відповідальність. Які наші права та як вони захищені?	Свободи Відповідальність	Бажання Людська гідність Відповідальність та захист прав людини	особистої відповідальності	робимо виклик порушенню прав людини
6	Відповідальність. Яку відповідальність несуть люди?	Відповідальність	Правова, соціальна, моральна відповідальність Роль НДО у громадянському суспільстві	Моральне розмірковування Вирішення дилеми (конфлікт і відповідальність)	Беремо власну відповідальність
Частина 3. Участь					
7	Шкільна газета. Вивчаємо ЗМІ через створення ЗМІ	Демократія Публічна думка	Типи друкованих ЗМІ Призначення нових рубрик	Свобода інформації та висловлення Планування Спільне прийняття рішень	Взяття персональної відповідальності за проєкт
Частина 4: Сила та влада					
8	Правила та закон. Яких правил потребує суспільство?	Правила та закон Сила закону	Призначення закону Цивільне право, кримінальне право Права молодих людей Критерії хороших законів	Визначаємо чесні закони	Поважаємо закон
9	Уряди та політики. Як потрібно управляти суспільством?	Сила та влада Демократія Політика	Форми правління (демократія, монархія, диктатура, теократія, анархія) Відповідальність уряду	Свобода думки та висловлення Критичне мислення	Дебатування

ДОДАТОК 3.

Приклади курсів підвищення кваліфікації для вчителів, що містять інтегрування курсів з громадянської освіти та ІКТ у системі ПШО у 2019/2020 рр.⁴⁴

	Інтеграція ГО з ІКТ	Область, заклад ПШО
1.	Інформаційно-цифрова компетентність вчителя історії як потужний засіб навчання сучасних школярів	м. Харків, Харківська академія неперервної освіти
2.	Інформаційна безпека особистості як чинник протидії булінгу	
3.	Цифрова компетентність як засіб захисту від небезпек у цифрових середовищах (кібербулінгу)	
4.	Інформаційна компетентність як вагома складник фахової компетентності вчителя ГО	м. Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти
5.	Використання навчального програмного забезпечення, мультимедійних технологій та інтернет-ресурсів в освітньому процесі (вчителі ГО)	http://academia.vinnica.ua/images/2019/07_10_2019/5.pdf
6.	Онлайн-курс «Протидія торгівлі людьми в Україні»	
7.	«Активні громадяни: школа комунікативних практик» для директорів та спеціалістів з виховної роботи	м. Дніпро. Дніпровська академія неперервної освіти
8.	«Формування компетентностей школярів через організацію роботи з історичними, правовими та медіа джерелами», 108 годин – 2019 р., 90 годин – 2020-2022 рр. Інтегрований очно-дистанційний курс підвищення кваліфікації для учителів історії, правознавства та курсу «Громадянська освіта»	м. Краматорськ. Донецький ОІППО https://ippo.dn.ua/index.php/kursy-pidvyshchennia-kvalifikatsii/dokumenty
9.	«Основи медіаграмотності та створення якісного журналістського контенту», 8 годин – 2019 р. Тренінг для вчителів української мови та літератури (варіативна складник)	
10.	«Медіаграмотність на уроках історії та громадянської освіти», 16 годин (2 дні) – 2020-2022 рр. Тренінг для вчителів історії та громадянської освіти ЗЗСО	
11.	«Формування навичок безконфліктного спілкування засобами мистецтва та медіаграмотності у новому	

⁴⁴ Гриценчук, О.О. Інформаційно-освітнє середовище як засіб розвитку громадянської компетентності вчителів у Нідерландах: дис.... канд.пед.наук: 13.00.10 / Олена Олександрівна Гриценчук. – К.2020.- 328 с. <https://lib.iitta.gov.ua/722380/>

	Інтеграція ГО з ІКТ	Область, заклад ППО
	освітньому середовищі», 16 годин (3 дні) – 2020-2022 рр. Тренінг для вчителів мистецьких дисциплін, керівників гуртків художньо-естетичного циклу	
12.	«Технології та прийоми візуалізації геопросторових, хронологічних та соціально-економічних зв'язків в курсах історичної та громадянської освіти», 24 години, 4 дні – 2020-2022рр. Тренінг для вчителів історії та інтегрованого курсу «Громадянська освіта»	
13.	Медіаграмотність і розвиток критичного мислення як інструментарій захисту від маніпулятивного медіаконтенту. Навчальний тренінг	м. Луцьк. Волинський ВІППО http://vippo.org.ua
14.	Інтернет-сервіси в роботі вчителя історії та правознавства. Навчання. 30 годин, 2019 р.	м. Запоріжжя. Запорізький ОІППО https://sites.google.com/site/nnczoippo/kpk-2019
15.	«Інформаційно-комунікаційні технології як засіб громадянської освіти». Навчальний елемент теми «Формування громадянської компетентності школярів»	м. Івано-Франківськ. Івано-Франківський ОІППО https://www.ippo.if.ua/
12.	«Маніпулятивний світ медіа та мистецтва в умовах інформаційного суспільства». Вчителі громадянської освіти. Семінар-практикум	м. Кропивницький. Кіровоградський ІППО ім. Василя Сухомлинського http://koippo.kr.ua/

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

за загальною редакцією
КРЕМЕНЯ Василя Григоровича

Автори:

БИКОВ Валерій Юхимович
ЛЕЩЕНКО Марія Петрівна
ОВЧАРУК Оксана Василівна

За участі:

ІВАНЮК Ірини Володимирівни
ГРИЦЕНЧУК Олени Олександрівни

**ШКІЛЬНА ОСВІТА ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД**

Науково-аналітичні матеріали

ISBN 978-617-95182-4-9(PDF)

Інститут інформаційних технологій і засобів навчання
Національної академії педагогічних наук України
м. Київ, вул. Максима Берлінського, 9
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ДК №7216 10 від 17.12.20 р.
електронна пошта (E-mail): iitzn_apn@ukr.net

фото на обкладинці взято з: <https://cutt.ly/yTmx6mP>